

Din, Tasavvuf ve Aşk Değerleri Bağlamında Muhibbî Divanı*

SEMİH YEŞİLBAĞ**

Muhibbî's Diwan In The Context Of Religion, Sufism
And Love Values

Ö Z E T

İnsanoğlu, yaratıldığı ilk zamanlardan beri sürekli yeni şeyler öğrenerek kendini her anlamda geliştirmeye çalışmıştır. Zaman içerisinde oluşturduğu bilgi ve görgü birikimini en yakından başlamak üzere diğer insanlara aktarmaya başlamıştır. Kısacası insanoğlu, çevresindekileri iyiliğe yönlendirip kötülükten sakındırma çabası içerisinde olmuştur. İnsan bu davranışa sevk eden âmil, insanın yaratılıştan getirdiği özündeki iyilik olsa gerektir. Esasında peygamberlerin yaptığı da budur. İnsanın başka bir insana nasihatının ilk peygamber de olan Hz. Âdem'le başladığını, sonra içinde iyilik hissi ve mesuliyet şuuru taşıyan anne, baba, ağabey, abla, arkadaş, öğretmenden devlet reisine kadar herkesin bu görevi yapma çabası içerisinde olduğunu söylemek yanlış olmaz.

Çalışmada, Yavuz Sultan Selim gibi disiplinli bir babanın nezaretinde çok önemli hocalardan iyi bir eğitim almış, çok kültürlü ve donanımlı bir padişah olan Sultan Süleyman'ın nasihat içerikli beyitleri üzerinde durulmaktadır. Şiirlerinde genellikle Muhibbî mahlasını kullanan Sultan Süleyman, birçok divan şairinin divanında rastlanması mümkün olan hikmet eksenli beyitlere sıklıkla yer vermiştir.

Şu hâlde yazıda, cihan padişahı olmak için iyi yetiştirilmiş, 46 yıllık (1520-1566) uzun bir saltanat sürmüş olan bir padişahın şiirleri incelenmiştir. Birinci Süleyman, özellikle yetişme sürecinde ehlinden pek çok nasihat almıştır. Ayrıca kendisi de yetmiş iki yaşında vefatına kadar nice hadise görmüş geçirmiştir. Dolayısıyla yazıda, bu birikimle bir başkasına hangi

ABSTRACT

Human beings who have developed themselves in every sense by learning new things since the first days of creation have been in an effort to transfer the knowledge and manners they have created over time to other people starting from the nearest, thus directing the people around to good and avoiding evil. The reason that prompts human beings to this behaviour must be the innate good in human beings. In fact, this is what the prophets do. We believe that it won't be wrong to say that giving advice started with Adam, who is also the first prophet, and then everyone who has a sense of goodness and responsibility from mothers, fathers, brothers, sisters, friends and teachers to head of the state has been in an effort to fulfil this duty.

Our study is on advice containing verses of is Suleyman the Magnificent, who was a very sophisticated sultan known to be very well educated by very important teachers under the supervision of a disciplined father like Yavuz Sultan Selim. Suleyman I, who usually used the pseudonym Muhibbî in his poems, frequently included wise couplets which can be found in every poet's divan in classical poetry.

The aim of the present study was to try to find out which advice a Sultan who was well educated to be the Sultan of the World, who received countless advice from experts in different fields during his 46-year-long reign (1520-1566) and who experienced so many events until his death at the

* Makalenin Geliş Tarihi: 21.10.2019 / Kabul Tarihi: 22.11.2019.

** Dr. Öğr. Gör., Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkçe Öğretimi Uygulama ve Araştırma Merkezi, (syesilbag@hotmail.com), Orcid Id: 0000-0001-9219-3601.

konularda ne tür nasihatlerde bulunduğu tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızdaki değerler ve nasihatler, dini-tasavvufî konular ve aşk ana başlıklarıyla tasnif edilmiş ve benzer durumları ifade eden nasihatler arasından uygun örnekler alınarak değerler eğitimi açısından incelenmiştir.

age of seventy-two gave to other people with all his experience.

The values and advice in our study are classified under the titles of religious-sufistic issues, issues about love. Appropriate examples were chosen from advices expressing similar situations and messages, and these were examined in terms of values education.

ANAHTAR KELİMELEER

Kanûnî Sultan Süleyman, Muhibbî, nasihat, değer, değerler eğitimi.

KEYWORDS

Kanûnî Sultan Süleyman (Suleyman the Magnificent), Muhibbî, advice, value, values education.

Giriş

Arapça *nush* kökünden gelen, Türkçede *öğüt* kelimesiyle karşılanan *nasihat*, yapılması yanlış şeylerden insanı uzaklaştırmak, korumak; iyiye, güzele yönlendirmek için yapılan telkinler, söylenen iyi niyetli sözlerdir. (Çağrı, 2006: 408) Kendini bir kişi ya da topluluktan sorumlu addedenler, bilgi birikimlerine göre aydınlatıcı, yol gösterici sözleriyle öncelikle bireysel daha geniş planda da toplumsal huzuru, nizamu tesis ve koruma çabası içerisinde olmuşlardır. Hatta Bilge Kağan'ın Orhun Yazıtları'nı yazdırmasındaki sebepler arasında gelecek nesilleri, karşılaşacakları muhtemel tehlikelere karşı uyararak ve sahip olduğu tecrübeleri aktararak kendinden sonra gelenlere nasihat etmek sayılabilir.

Nasihatın din ile de sıkı bir ilişkisi vardır. Kutsal kitaplarda özde hep aynı şey; yani nasihatler vardır. Örneğin Kur'ân-ı Kerîm'de nasihat kelimesinin 12 âyette isim veya fiil olarak türevleri geçmektedir. (Keleş, 2010: 186) Sözelimi bu anlam çerçevesindeki "ensaha" kelimesine Hûd suresi'nde "Ben size öğüt vermek istesem de eğer Allah sizi azdırmak istemişse, öğüdüm size fayda vermez. O, sizin Rabb'inizdir ve O'na döndürüleceksiniz." (Hûd 11/34) ayetinde Hz. Nuh'un yoldan çıkmış kavmininden bahsedilirken yer verilmiştir. Hadislerde de hem nasihat kelimesine hem de nasihat anlamına gelen farklı kelimelere sıklıkla yer verildiği görülmektedir. Aslında peygamberlerin temel görevlerinin de tebliğ ve nasihat olduğu açıktır. Peygamberimiz Hz. Muhammed'in bir sohbetinde üç defa "Din, nasihattir." dediğinde çevresindekilerin "Kim için?" diye sormaları üzerine "Allah için, O'nun kitabı için, O'nun Resulü için, Müslümanların (meşru) idarecileri ve bütün Müslümanlar için." demiş

olması da din ile nasihat arasındaki bağlantıyı gözler önüne sermektedir.¹ İslam dinine göre güzel bir üslupla nasihat etmek, farz-ı kifâyedir. Hz. Peygamber, bir Müslümanın nasihatte bulunmasının Müslümanın başka bir Müslüman üzerindeki haklarından olduğunu da belirtmiştir. Konuyla ilgili olarak Mâverdi'nin, *Edebü'd-dünyâ ve'd-dîn* adlı eserinde Resûl-i Ekrem'in bir gün Hz. Ali'ye "Senin sayende Allah'ın bir kişiye doğru yolu nasip etmesi, üzerine güneşin doğduğu bütün şeylerden daha değerlidir." dediği de unutulmamalıdır. (Çağrı, 2006: 408-409)

Ahlâk ve öğüt konusu; ahlâkî geleneklere, mistik unsurlara ilgisi ve verdiği önem dolayısıyla doğu milletlerinde, batı dünyasından daha çok yer tutar. Batıda fabl tarzında yazılmış *Aisopos* öykülerine kıyasla doğu dünyasında bu tür eserler oldukça fazladır. (Canım, 2012: 181) Klasik edebiyatta nasihatlerden oluşan genel olarak *pendnâme/nasihatnâme* denen bir tür de mevcuttur. Genellikle manzum olarak yazılmış bu eserlerde dinî, tasavvufî, ahlakî, içtimaî, meslekî vb. farklı türde nasihatlere yer verilir. Bu eserler, öncelikli olarak nasihat etmek için yazılmış olduğundan nasihatnâme/pendnâme isminde olabileceği gibi, konusu doğrudan nasihat olmayan dolayısıyla nasihâtname/pendnâme ismi taşımamasına rağmen içerisine nasihatler serpiştirilmiş eserler de olabilir. Genellikle mesnevi, kaside ya da küçük manzumeler hâlinde hikemî bir üslupla yazılan nasihatnâmelerin, özellikle kişisel ya da toplumsal aksaklıkların, buhranların yaşandığı zamanlarda daha fazla yazıldığı görülmektedir. Bu hikmetli şiirlerdeki nasihatler vasıtasıyla toplumda kabul gören *değerler* gelecek nesillere aktarılmakta ve bu sayede toplumun benimsediği ideal insan modeli de çizilmiş olmaktadır.

Bir sosyal yapının varlık, birlik, işleyiş ve devamının sebebi olarak kabul edilen, tasvip ve teşvik gören, korunmaya çalışılan inanışlara "değer" denir. Bir toplumdaki değerler, bazen iman, bazen kanaat, bazen bilgi şeklinde ortaya çıkar. Kaynağı, ortaya çıkışı ve yaptırım gücü ne olursa olsun değerler, kavramlara yüklenen manalardır. (Ulusoy ve

¹ Bu hadîs ile ilgili yapılan bazı çalışmalarda "Din nasihattir." sözünün birinci anlamının ihlas, samimiyet ve gönülden bağlılık olduğu; öğüt verme, vaaz etme ve nasihat etme gibi anlamların, hadîsin anlam ve maksadına göre, ikinci anlam şeklinde algılanması gerektiği belirtilmektedir. Bkz. Mehmet Görmez (2003), "Hz. Peygamber'in Bir Din Tanımı-Bir Hadisin Semantik Tahlili", *Diyanet İlmî Dergi-Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı*, Ankara: s.333.

Dılmaç, 2014: 15) Sahip olunan değerler bireyin kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını, hatta hayatını belirleyecek etkenlerdir ve bu değerlerin bireyin kişiliğinin temel taşları haline getirilerek davranışa dönüştürülmesi gerekir. Neredeyse hayat boyu devam eden bu değer kazanma/kazandırma süreçlerine de “değerler eğitimi” denilmektedir. (Yaman, 2012: 18) Son yıllarda her toplumda insanî değerlerde çok ciddi olumsuzluklar yaşanmakta olduğu gözlenmekte; bunun sonucu olarak da kaybedilen değerleri yeni nesle öğretme, öğretilen değerleri davranış haline getirme çabası içine girildiği gözlenmektedir. Bu amaçla bu çalışmada Muhibbî Divanı’nda tespit edilen nasihatler içerisinde yer alan değerler tespit edilmeye, böylelikle değerler eğitimi bağlamında bu nasihatlerin önemleri vurgulanmaya çalışılmıştır.

Türk edebiyatı içerisinde nasihatname türünün en meşhur örneklerden birini *Hayriyye* adlı eseriyle Nâbî’nin (ö.1712) verdiği söylenebilir. Nâbî üslubunu benimseyenlerce *Nâbî ekolü* gibi bir gelenek de oluşturulmuştur. Yine Sünbülzâde Vehbî’nin (ö.1809) Lutfiyye’si de müstakil olarak bu türde yazılmış önemli eserlerdendir. Divanlarda müstakil olarak nasihatname türünde olmasa da bir şiirin ya da birkaç beytinin nasihat içerdiğine de sıklıkla rastlanmaktadır.

Klasik edebiyatta eserler, genellikle Allah’a hamd ü senâ edilen “hamdele” ve Hz. Peygamber’e salât ve selâm edilen “salvele” ile başlar. Müellifler, daha sonra asıl konularına geçerler. Bu bölümler de genellikle İslâmî bir bakış açısıyla hakka, adalete, hoşgörüye, tevazuya, insanlar arasında dengeli iletişime, âdâb-ı muâşerete, ilme, irfâna, ahlâka, edebe vs. dayalı veya bunlarla ilgili olarak işlenir. Dolayısıyla eserler, bu bakımdan büyük oranda toplumsal ve kültürel nasihatlerden/değerlerden oluşmaktadır. (Bayram, 2015: 14-15)

Üzerinde inceleme yaptığımız Muhibbî’nin divanı² içerisinde diğer divanlarda da görüldüğü üzere öncelikli konu aşktır. Din, tasavvuf, ahlâk, sosyal hayat vb. daha sonraki konulardır ve divanda bu farklı konulara ait uyarıcı, teşvik edici, öğüt verici birçok nasihat bulunmaktadır. Muhibbî Divanı’nda bazen bir şiirin tamamen nasihate ayrılmış olduğu görülse de (mesela divandaki 291, 323, 631 numaralı

² *Muhibbî Dîvânı Bütüin Şiirleri* (2016) (Haz. Kemal Yavuz ve Orhan Yavuz), İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.

şiiirler) genellikle nasihat içeren kısımların gazellerin bir ya da birkaç beytinde yer aldığı görülmektedir. Bu nasihatlerin önemli bir özelliği, Müslüman bir toplumda Müslümanca bir bakışın neticesi olarak kişinin dünya ve âhiret mutluluğu için nelere dikkat etmesi gerektiği hususunda olmalarıdır. Şair, nasihati emredici bir edâ ile değil, genellikle kendisi üzerinden kırıcı olmayan bir üslupla dile getirmiştir.

Çalışmamızda tespit edebildiğimiz kadarıyla nasihat içerikli beyitler, *dinî-tasavvufî* veya *aşk* eksenli olmaları bakımından tasnif edilip değerlendirilmiştir.

Dinî-Tasavvufî Nasihatlar

Âhirete Hazırlık

Arapça *ehr* (*ahr*) kökünden gelen *âhiret* kelimesi; *son*, *sonra gelen*, *sonraki* anlamlarında sıfat olan *âhîr* kelimesinin müennesidir. Kur'ân-ı Kerim'de *âhiret günü*, *âhiret yurdu* gibi isimlerle anılan âhiret, kıyâmetle birlikte başlayan yeni hayata verilen genel bir isimdir. (Soysaldı, 2001: 59) Kur'ân-ı Kerim, dünya ve âhiret hayatını bir bütün ve birini diğerinin devamı olarak görmektedir. Hayat, süreklidir ve âhiret hayatı dünya hayatının devamı niteliğindedir. Kur'an'a göre dünya hayatı, önemsiz ve değersiz değildir; aksine ebedî olan âhiret yurdunu kazanmak için yakalanan bir fırsattır ve dopdolmuş yaşanması gereken imtihan yeridir; bu sebeple son derece ciddiye alınmalı ve iyi değerlendirilmelidir. (Okumuş, 2010: 143)

Dünya hayatı sonsuz değildir, dünyaya gelen her canlı bir gün ölecektir. İnsan, diğer canlılardan farklı olarak mesûliyet sahibi de olduğu için, dünya hayatında yaşadığı müddetçe yaptıklarından hesaba çekilecektir. Bu sebeple Muhibbî'ye göre hayattaki her gün, ganimet bilinmeli; ölüm hatırdan hiç çıkarılmadan, gaflete dalınmadan rızâ-yı İlâhî için her gün değerlendirilmeli, ömür bilinçle yaşanmalıdır. Divanda âhireti ifade etmek için cennet, cehennem, ezel bezmi kavramlarının yanı sıra âhîr zaman, bekâ, dem-i sûr, haşr, kıyamet, mahşer, ukbâ, yevm-i cezâ gibi kavramlar yer almaktadır. (Zöhre, 2015: 82)

Câm-ı Cem sun sâkiyâ bir dem ganîmetdür hayât
Çün içer câm-ı memâtı cümle insân 'âkıbet 287/6

Ölümüñ añ Muhibbî günde biñ kez
Sakın bu pendümi dut olma gâfil 1967/7

İslam inancına göre, insan, başıboş bırakılmadığı gibi onun yapıp ettikleri kayıt altına da alınmaktadır. İnsanın sağ ve sol omuzunda sevapları ve günahlarını yazan kirâmen kâtibîn melekleri vardır ve yapılan her şeyi kaydetmektedir. Kur'an-ı Kerim'de kirâmen katibîn meleklerinden şöyle bahsedilmektedir: *"Hâlbuki üzerinizde muhakkak bekçiler, değerli yazıcılar vardır. Onlar yapmakta olduklarınızı bilirler."* (İnfitâr 82/10-12) Yine başka bir âyette bu durum; *"Üstelik, biri sağ tarafında biri sol tarafında oturmuş iki alıcı melek de (onun yaptıklarını) alıp kaydetmektedir. İnsan, hiçbir söz söylemez ki onun yanında (yaptıklarını) gözetleyen (ve kaydeden) hazır bir melek bulunmasın."* (Kâf 50/17-18) ifadeleriyle vurgulanmaktadır. Bu yüzden kişi, dünya hayatında kendi hâline bırakılmadığının bilinciyle ibadetlerini artırmaya gayret etmelidir.

Her ne eylerseñ yazar anı kirâmen kâtibîn
Her kişi arturatarsun cehd kılsun tâ'atin 2486/6

Dünya hayatındayken Allah'ın emir ve yasaklarına riâyet edilerek bir ömür yaşanmalıdır. Bu şekilde yaşayanlar, Allah'ın sevdiği iyilerle haşr olunacak, sorgu sualden sonra amel defterleri sağ ellerine verilecek ve onlar, Allah'ın vadettiği başta cemâlullah, cennet ve türlü türlü nimetlerle mükâfatlandırılacaklardır.

Cehd eyle Muhibbî bugün a'mâlüñi artur
Eyüler ile haşr olasin rûz-ı kıyâmet 254/7

Hesap günü, insanın yaşayacağı diğer bir gerçek ise kişinin dünyadayken yaptıklarının tek tek arz edilecek ve arzın şekline göre kişilerin âhiretteki konumlarının belirlenecek olmasıdır. *"Kime kitabı sağından verilirse, hesabı çok kolay bir şekilde görülecek, sevinçli olarak ailesine dönecektir. Fakat kime arkasından verilirse, 'Helâk!' diye bağırarak ve alevli ateşe girecektir."* (İnşikâk 84/7-12) Başka bir âyette de kitabı sol tarafından verilenler için; *"Kitabı kendisine sol tarafından verilen ise şöyle der: 'Keşke kitabım bana verilmeseydi. Hesabımın ne olduğunu bilmeseydim. Keşke ölüm her şeyi bitirseydi. Malım bana hiçbir yarar sağlamadı. Saltanatım da yok olup gitti."*

(Allah şöyle der) Onu yakalayıp bağlayın. Sonra onu cehenneme atın." (Hâkka 69/25-31)

Defter-i a'mâli cehd it sunalar sağ elüne
Çekesin soñra nedâmet olıcak anda solak 1620/3

Âhiret inancı; bu dünyada yaşayan insanların düzgün bir hayat yaşamalarını, başkalarına zarar vermemelerini; kısacası toplumların sosyal düzene sahip olmalarını sağlayan en önemli unsurdur. Zira yaptıklarından hesaba çekileceğine ve âhiret hayatının varlığına inanmayan insan, sahip olduğu üstün özellikleri kötülük için kullandığı takdirde diğer canlılardan daha acımasız ve daha tehlikeli olabilmektedir. Mehmet Âkif Ersoy, *Meâl-i Celîli* şiirindeki dizelerinde bu gerçeği şu mısralarla dile getirmiştir.

Ne irfândır veren ahlâka yükseklik ne vicdândır
Fazîlet hissi insânlarda Allah korkusundandır
Yüreklere çekilmiş farz edilsin havfı Yezdân'ın
Ne irfânın kalır te'sîri kat'îyyen ne vicdânın (Ersoy, 2013: 778-779)

Muhibbî de aşağıdaki dizelerinde âhiret inancının öneminden hareketle âhiretin varlığının hep hatırdâ tutulmasına vurgu yapmakta ve bugün dünya hayatındayken yapılanlardan yarın âhirette hesaba çekileceğinin unutulmaması gerektiğini hatırlatmaktadır.

İy Muhibbî niçe bir câm ile mül zikr idesin
Âhiret fikrini kıl çünkü odur 'ayn-ı sevâb 143/5

Ferdâyı hâtıra getürüp zulmi ko bugün
Komaz kimesne hakkını alur zamânedür 431/2

Dünya hayatının koşturmacasına dalıp ölümlü olduğunu pek aklına getirmeyen insanoğlu, heveslerine kapılıp Allah'tan gayri sevdalara dalmakta; sonradan belki de pişman olacağı işlerle uğraşmaktadır. Oysa yapılması gereken, dünyanın aldatıcılığına kapılmadan *irkence yurt tutmak, bu dünyada eğlenmemek, dünya güzelinin kokusuna aldanmamak* ve *eşi benzeri olmayan bir yâr bulmak* suretiyle âhirete hazırlık yapmaktır.

Senüñ iy bu'l-heves n'eyler başuñda bunca sevdâlar
Muhibbî bir gün ölürsin kayır irkence yurduñ tut 216/5

Çün bekâsı yok cihâna virme dil
‘Âkil olan eylemez bunda sürûd 390/3

Bûyına aldanma dil virme bu dünyâ hüsnine
Cidd ü cehd eyle düriş bir yâr bul kim ola ferd 405/4

Kadere Rızâ Göstermek

Rızâ, bir insanın bir şeyi memnuniyetle kabullenmesi ve kabullenmekten herhangi bir sıkıntı duymamasıdır. (Uludağ, 2015: 227) Dünyanın imtihan yeri olduğuna inanan kâmil bir mü'min, başına iyi veya kötü her ne gelirse bunu sükûnetle karşılar ve her şeyin sınanma vesilesi olduğunun farkında olarak hareket eder. Kadere rızâ gösteren kişi, başına gelen her şeyi Allah'tan bildiği için hoş karşılar. Öte yandan sûfnin, iyiyi de kötüyü de Allah'tan bildiği için ikisini de eşit görüp hoş karşılaması yeterli değildir. Aynı zamanda hadiseler ardındaki hikmeti fark edebilmesi de gereklidir. (Schimmel, 2000: 229)

Yüz çevürme gelse derd ü mihnet ü kahr u elem
Her ne kim gökden inerse yir gibi hazm eyle yut 234/4

Sernüvişt olan gelür aña Muhibbî çâre yok
Eyleme hergiz şikâyet kılma dehr-i dûnı yâd 408/5

Tasavvufta belâ, dert ve ızdırap önemlidir; insanı pişirir, olgunlaştırır. Bunun için derviş çileli bir hayat yaşar. (Uludağ, 2015: 237) Başa gelen istenmeyen durumlara isyan etmek, hem insanı yoldan çıkarır hem de yaptığı ibadetlerin ecrinin heder olmasına neden olur. Bu durum, Muhibbî Divanı'nda sert esen bir rüzgâra kapılan harmanın oradan oraya savrulurken ziyan olmasına benzetilerek canlı bir tablo hâlinde somutlaştırılmıştır.

Sakın gâyetde tündür bâd-ı 'isyân
Ki tâ'at hürmenin itmeye târâc 336/4

Gamla şâdîye Muhibbî olma gamgîn ü ferah
Her ne gelse hûş gör anı yazılı çün serdedür 622/6

Sûfîler, Hak Teâla'nın celâl ve cemâl tecellîlerini aynı derecede gönül hoşluğu ve rahatlığı ile karşılamışlar, ilk zamandan beri "Kahrım da hoş,

lütfun da hoş." demişlerdir. (Uludağ, 2015: 237) Bu yaklaşım, Muhibbî'nin şiirlerinde *her ne denli dert ü mihnet gelse kabul eyle, hüküm onun, ihtiyar onun ve her ne gelirse rızâ (göstermek) gerekir* ifadeleriyle yer edinmiştir.

Her ne deñlü derd ü mihnet kim gele eyle kabûl
Hîç işitmedüñ mi kim dünyâ degül cây-ı huzûr 631/2

Hâkim durur çü hüküm anuñ ihtiyâr anuñ
Kulsın Muhibbî her ne gelürse rızâ gerek 1761/5

İbâdetler

Muhibbî Divanı'nda; "nasihat içeren beyitlerde" namaz, oruç, hac, zekât gibi İslâm şeriatının farz olan temel ibâdetleri tek tek sayılmadan, genel olarak hepsi ibâdet/şeriat başlığı altında değerlendirilmiş ve bu ibâdetlerin yapılması gerektiği nasihat edilmiştir. İnsanoğlunun Rabb'ini bilmek ve ona ibâdet etmek üzere yaratıldığı Kurân-ı Kerim'de ve hadislerde üzerinde durulan temel kavramlardandır. "*Ben cinleri ve insanları ancak bana kulluk etsinler diye yarattım.*" (Zâriyât 51/56) İnsan, aklını kullanarak dünyaya gelişindeki hikmeti kavramalı ve kendisine verilen nimetlerin şükürü icâbı yaratanına kulluğunun gereği olan ibadetleri yapmalıdır. "*O, hanginizin daha güzel amel yapacağını sınamak için ölümü ve hayatı yaratmıştır. O, mutlak güç sahibidir, çok bağışlayandır.*" (Mülk 67/2) âyetindeki hüküm gereğince kulluk ve emirlerine itâat noktasında sınanmak için dünyaya gelen insan, imtihânda olduğunun bilinci ile ömrünce emr olunduğu ibadetleri ihmâl etmemelidir.

Ger bugün elden komayasın şerî'at dâmenin
Havz-ı kevserden diyeler saña yarın şerbet al 1914/4

Yaratıldıñ ezelden tâ'at için
Ne için olmaya sende itâ'at 3846. şiir/Müf.

Bir Müslümân, yaşadığı süre zarfında insana Kurân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in çizdiği çerçevede bir hayat yaşamalıdır. Bu dünyada ne yapılırsa âhirette onun karşılığı görüleceğinden âhirette mutlu olmak isteyen insan, dünyada iken güzel ameller yapmalıdır.

Emr-i Hakk'ı gözleyüp erkân-ı dîni bunda tut
Kim 'adem mülkine gitseñ anda ola saña kut 234/1

İnsan, dünyaya geliş sebebini merak etmeli, araştırmalı, bulmalı; bundan sonra da içinde şüphe kalmadan, tam bir teslimiyetle ve itminân olmuş şekilde Allah'ın emirlerine uymalıdır.

Muhibbî çünkü kul oldun bugün cûn u çerâdan geç
Senüñ neñ vardır arada hemân emrine fermân ol 2050/5

“Sabrederek ve namaz kılarak (Allah'tan) yardım dileyin. Şüphesiz namaz, Allah'a derinden saygı duyanlardan başkasına ağır gelir.” (Bakara 2/45) âyetinde de buyrulduğu gibi ibâdetleri yapmak, ciddi bir gayret ve sabır ister; ama dünya hayatının gayesini idrak eden bir kişi, bu gayreti gösterecek ve bunun mükâfatı olarak âhiret hayatında iyilerle haşır olacaktır.

Cehd eyle Muhibbî bugün a' mâlüñi artur
Eyüler ile haşır olasın rûz-ı kıyâmet 254/7

Kur'ân-ı Kerim'de, *“Yedi gök, yer ve bunların içinde bulunanlar Allah'ı tesbih ederler. Her şey O'nu hamd ile tesbih eder. Ancak, siz onların tesbihlerini anlamazsınız. O halîmdir, çok başıslayandır.”* (İsrâ 17/44) buyrularak yaratılmış olan her varlığın Allah'ı tesbih ettiği ifade edilmektedir. Ayrıca *“Göklerde ve yeryüzünde bulunan kimselerle, sıra sıra (kanat çırparak uçan) kuşların Allah'ı tesbih ettiğini görmez misin? Her biri duâsını ve tesbihini kesin olarak bilmektedir. Allah, onların yapmakta olduğu şeyleri hakkıyla bilendir.”* (Nûr 24/41) âyeti de bu varlıkların her birinin kendine mahsus bir duâ ve tesbih tarzının olduğunu ifade etmektedir. (Kiraz, 2006: 312-313) Nitekim seher vaktinde kuşlar bile her zaman olduklarından daha bir farklı olur, farklı bir edayla kanat çırpır ve ötüşürler, adetâ lisân-ı hâlleriyle kendilerine nice rızıklar bahşeden yaratıcı tesbih ederler. Kuşların kendi hâllerince tesbih ederken insanın cansızmışçasına yatması hiç uygun değildir.

Bu cihânda aduña âdem dine bu mı revâ
Sen cemâd gibi yatup tesbîh ide cümle tuyûr 908/2

Her ne kadar insan, Allah'ın emrettiği ibadetleri yapmakla mes'ûl olsa da amelîne güvenerek ibadetinin yeterli olduğunu düşünmemeli, ibadetleri yapıyor olmakla Allah'ın vadettiği nimetlere nail olacağına rahatlığıyla ibadetlerinden ötürü mağrur olmamalıdır. Kul, cennete Allah'ın rahmetiyle ulaşabileceğini unutmamalıdır.

Zâhidâ sanma ki a'mâlîla cennet bulasın
Ol Hak'uhn fazlı durur yohsa 'amelden ne gelür 1155/4

Hz. Muhammed Sevgisi

Bütün dünyada hiçbir peygambere ve istisnasız hiçbir şahsa Hazret-i Muhammed için olduğu kadar çeşitli şekil ve türlerde asırlar boyunca muhtelif eserler teşekkül etmemiştir. Türk edebiyatı da bu bakımdan oldukça zengindir. Bu eserlerin oluşumunda temel âmil, ona duyulan sonsuz, samimi muhabbet ve aşkın tesiridir. O, *habîbullâh* sırrının mazharı olarak aynı zamanda *habîb-i ibâd* olmuştur. Dolayısıyla bazı âşıkâne şiirlerde güzellik ülkesinin sultanı, yani sevgili, haddizatında Hazret-i Peygamber'dir. (Çelebioğlu, 1998: 356-357) Muhibbî'ye göre de sevenin sevgisini sadece sözleriyle değil, eylemleriyle de göstermesi gerektiği gibi Hz. Peygamber'i de sevdiğini söyleyenlerin onun elçisi olduğu dinin kurallarına uyması, onun gibi yaşaması gereklidir.

Muhibbî sevdiğün çün Mustafâ'dur
Gerekdür şer'ini itmek ri'âyet 272/5

Dünya Sevgisini Terk Etmek

Dünyaya meyledip âhireti ihmal etmek doğru değildir. Bununla birlikte Kur'an'a göre âhiret için amelleri engellemeyen ve aksatmayan dünya hayatı, meşru bir nimet hatta saadettir. Nitekim Müslümanların, "*Rabbimiz! Bize dünyada da iyilik ver, âhirette de iyilik ver...*" (Bakara 2/201) şeklinde duâ etmeleri tavsiye edilmiştir. Çünkü dünya mutluluğu ile âhiret mutluluğu birbirine zıt değildir. Âhiret mutluluğunu kazanmak için dünyadan vazgeçmek gerekmez. Dünyada huzur ve mutluluk içinde yaşanarak da âhiret mutluluğu elde edilebilir. (Uludağ, 1994: 22)

Metinlerde kötülünen, uzak durulması tavsiye edilen; kişiyi Hak'tan uzak tutan, onu âhiret amellerinden alıkoyan dünyadır. Gerçekte dünya, güzelliklerle dolu bir mekândır; fakat bu mekân insanı Hakk'a yöneltme noktasında değerli bir hâl almaktadır. Önemli olan, dünyadaki bu güzelliklerde Hakk'ı görebilmek, O'nun âyetlerini hissedebilmektir. (Çavuşoğlu, 219: 239) Tasavvuf düşüncesinde dünya kavramının, insan bilincinin farklı seviyelerine göre farklı şekillerde anlaşıldığı söylenebilir.

Sûfîlerin tasavvuftaki bilinç türleri olarak ortaya koydukları avâm, havâss ve ehass gruplamasına göre dünya karşısındaki tutumun da değiştiği görülmektedir. Sûfîlerin; avâmın dünya algısını âfet, havâssın dünya algısını nimet, ehassın dünya algısını âyet olarak gördükleri söylenebilir. (Erginli, 2006: 117)

Divan edebiyatında genellikle dinî ve tasavvufî bakış açısıyla ele alınan dünya, fizikî bir mekân olmaktan ziyade, insanların ona yükledikleri anlamlarla vasıflandırılmıştır. Yüklenen bu dinî ve tasavvufî anlam neticesinde de genelde eski edebiyatımızdaki metinlerde, özelde Muhibbî Divanı'nda dünya; *bî-vefâ* (vefâsız), *bî-karâr* (kararsız, istikrarsız), *köhne* (eski), *acûze* (kocakarı), *zen-i mekkâre* (hilekâr kadın), *bîve* (dul) gibi olumsuz niteliklerle vafedilmiştir. Bu âlem; âşıklarının aklını başından alıcı güzellikeymiş gibi görünen ama aslında sahte bir güzelliğe sahip olan ve kendisini talep edenlere kâm aldırılmayan, vefâsız, işvebâz bir kocakarı gibidir. Ona meftun olanların da başına hep musibetler getirir. Bir süreliğine gün yüzü gösterse de elemleri hiç eksik olmaz ve sonunda hep hüsrân vardır.

Göñül virme bu dünyâyâ bilürsin pâydâr olmaz
Geçer turmaz karârı yok sanasın bir eser yıldür 491/4

Bir 'acûze köhnedür dünyâ Muhibbî virme dil
Hayra irşâd eylemez dâyim dalâl üstindedür 499/7

İy dil visâle şâd oluban hicre gam yime
Budur zamâne âdeti şâd u mihen geçer 591/4

Bakuban çarhuñ arûsına sakın kılma kabûl
'Akdine meyl eyleme kim bir zen-i mekkâredür 617/3

Nev-'arûs-ı hüsnine aldanma dünyâ bîvedür
İy Muhibbî merd olan itmez zen-i mekkâra şevk 1599/7

İy Muhibbî dâr-ı dünyâ kimseye kılmaz vefâ
Gösterür kendüyi evvel ziynet ile zen gibi 3461/7

Bezm-i elest'te kulluğunu ikrar eden insanoğlu, bu kulluğunun gereğini yaşayıp yaşamayacağını imtihan edilmesi için dünyaya gönderilmiştir. Bu imtihanı zorlaştıran, insanoğlunun yaşadığı süre içerisinde şeytan ve nefis gibi kendisini kulluğundan, verdiği ikrarının gereklerini yapmaktan uzaklaştıracak çeldiricilerle mücadele etmek zorunda olmasıdır. Bu arada bir yandan da sorumlu tutulduğu emirlerin gereklerini yerine getirmelidir. İnsan, kendini dünya zevk ve güzelliklerine kaptırmadan ruhen kemâle erdirmelidir. Bunun için kalbini dünya sevgisinden arındırmalıdır. Çünkü dünya fânidir; âhiret ise bâkî kalınacak diyardır. Akıllı insan, geçici olana değil, kalıcı olana göre hareket etmelidir.

Dünyâya gönül bağlama çün ehl-i sefersin
Kim itdi ki sen eyleyesin anda ikâmet 217/4

Çün ki bildüñ dâr-ı dünyâ kimseye kılmaz vefâ
'Âkil iseñ aña bakma gönülünü andan sovut 234/5

Dâr-ı dünyâya gönül virme saña budur ögüt
Ger dilerseñ 'âkıbetüñ hayr ola bu sözi tut 274/1

İy Muhibbî bu cihân çünki degül cây-ı huzûr
Ol sebebden gözüme gâyet ile kem görünür 712/5

Gerçek erlik, dışı göz alıcı güzelliğe sahip ama özü kötü olan bu dünyaya gönlü kaptırmamaktır. Dünya da sonradan yaratılmıştır ve yaratılmış her şey gibi o da bir gün sona erecektir.

İtmez çü vefâ kimseye bu 'âlem-i muhdes
Meyl itme aña gel aduñı kılma mü'ennes 309/1

İy Muhibbî virme dil dünyâ denîdür 'âkıbet
Hîç işitmedük zene meyl eylemez merdâneler 603/5

Ziver ü zerle müzeyyen itdi dünyâ kendüzin
Aldanan hüsnine anuñ iy Muhibbî er midür 718/5

Bu dünyaya ne Kârûn gibi zenginler, tüm dünyaya hâkim olmak isteyen İskender gibi, ihtişamlarıyla Dârâ, Keyhüsrev, Cemşîd, Şeddâd,

Hüsrev, Ferîdûn gibi ne sultânlar gelmiştir. Diğer taraftan hem peygamber hem de sultân olup kendisine cinlere ve rüzgârlara bile hükmetme yetkisi verilen, hayvanların dilinden dahi anlayan Süleymân Peygamber de dünya hayatını yaşamıştır. Ne var ki dünya bunların hiçbirine kalmamıştır. Bu sebeple kul gönlünü dünyaya kaptırmamalı, istikâmetini unutmamalıdır.

Taht u tâc u saltanat berbâd olur çün 'âkıbet
Kendüni 'âlem serîrine Süleymân oldı tut 286/3

İy Muhibbî dehr elinden pâdişehlerdür zebûn
Eyledi Keyhusrev ü Cemşid ü Şeddâd el-gıyâs 313/5

Bu dünyâya gönül virme gidenler senden öñürdi
Sikender Husrev ü Dârâ Ferîdûn dahı Cemlerdür 496/6

Hüsnüm zamânı var diyü aldanma iy perî
Bâkî degül çü hüsnile devrân gelür gider 583/3

İy gönül olma sakın dünyâ metâ'ına harîs
N'eyledi nakdi ne assı eyledi Kârûn'a sor 1106/4

Sonradan pişman olmamak için tıpkı Hz. Peygamber gibi, dünya nimetlerine gönlü kaptırmamak ve gönülde maddî şeylere karşı olan sevgiyi soğutmak gerekir. Maddî zenginlik, olsa da olmasa da gönlün Allah'la olan irtibatına zarar vermemelidir. Her şeyin Hak'tan geldiğini bilip her şeyi hoş gören kişi gibi *derviş meşrep* olmak lâzımdır. Ayrıca zengin olmak, her zaman mutlu olmak demek de değildir. Kanaat sahibi olmak, en büyük zenginliktir. Bu yüzden dünyada kanaat sahibi bir kul, padişahlardan daha mutlu yaşar.

Pâdişâh olan kurı gavgâ çeker
'Âlemün zevkın sürer kâni' gedâ 33/6

İtmeyince terk-i dünyâ iremezsın Hakk'a sen
Tâ ki yanuñda senüñ bir olmaya hâk ü zeheb 141/6

Çün ki bildüñ dâr-ı dünyâ kimseye kılmaz vefâ
'Âkil iseñ aña bakma gönlüñi andan sovut 234/5

Çünkü dünyâ bî-vefâdur var u yogı bir gerek
Her ki 'âkildür anuñ yanında birdür nîst hest 238/4

Fahr-ı 'âlem bakmadı dünyâya fakr itdi kabûl
Ol mübârek cismine bak gör ki şâl üstindedür 884/6

Mâyil-i dünyâ olanlar varımaz erlik yolın
Eylesün dilden tırâş tutsun kalenderlik yolın 4006/2

Ni'met-i dünyâya gel aldanma perhîz üzre ol
Gice gündüz yime hayvân gibi turmayup 'alef 1553/2

Tevbe Etmek

Türkçede tövbe şeklinde kullanılan tevbe; rücu etmek, geri dönmek, pişman olmak, yaptığı günahı bırakıp Allah'a yönelmek manalarını ifade eder. (Tunç, 1981: 393) Tevbenin şartları; pişmanlık hissi, derhâl hatayı terk ve bir daha eski hâle dönmemeye azmetmedir. Tevbenin erkânı; farzları ifâ, borçları edâ, helâl lokma ve nefse muhalefettir. Tevbe edene *tâib*, *tevbekâr* denir. Allah, tevbeleri kabul ettiği için ona da *Tevvâb* denilmiştir. (Uludağ, 2012: 356)

İnsan, dünyada kalıcı değildir. Vakti zamanı geldiğinde bu dünyadan âlem-i bekâya göçecek, dünya hayatındayken yapıp ettiklerinden hesaba çekilecektir. İnsan, dünya ile meşgulken yıllar farkında olmadan geçiverir, saçlara ölümü hatırlatan aklar düşmeye başlar. Aklını kullanan, ibret almasını bilen insan için saçlardaki bu beyazlıklar; insana ömrün muhasebesini yaptırmalı, insanın günahlarından tövbe etmesini sağlamalıdır.

Muhibbî al ele âyîneye bak
Günâhuñ añ ki mûlar çün dü rengest 240/7

Günahlar, rûz-ı mahşerde insanın yüzünü kızartacak bir yükür. Bu yüklerden kurtulup Sırat Köprüsü'nü hızlı ve güvenli bir şekilde geçmek için işlenen günahlardan dolayı gönülden pişman olunmalı ve bir an önce tövbe edilmelidir. Çünkü günaha bulaşan kişi, yapmış olduğu günahın hemen pişmanlık duyar ve bu günahın kara etkisi kalbine sinmeden günahından dönerse çok daha çabuk bir şekilde günahın etkisinden

kurtulabilir. Aksi durumda, kalbi günahlarla kararan kişinin günahlarının etkisinden kurtulması, imkânsız bile olabilir. (Şubber, 2014: 293)

İy Muhibbî tevbe kıl tâ kalmaya bâr-ı günâh
Tâ sebük-pâ olmayınca anda geçilmez sırât 1499/5

Zümer Sûresi'nde "De ki: 'Ey kendilerinin aleyhine aşırı giden kullarım! Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Şüphesiz Allah, bütün günahları affeder. Çünkü O, bağışlayandır, çok merhamet edendir.'" (Zümer 24/53) buyrulduğu üzere kul, günahı ne kadar fazla olsa da affedilebileceğinden ümidini kesmemelidir; çünkü Allah'ın rahmeti, bağışlayıcılığı; kulun günahından daha fazladır.

Kesme ümmîdün Muhibbî bir adı Gaffâr'dur
Kulların[a] lutf[ı] bî-had görse 'afv ider kusûr 866/5

Tövbenin kabul olma şartlarından biri de, gece ve seher vakti gibi insanların çoğunun uykuda olduğu bir zamanda samimi bir kalp ve yaşlı gözlerle Allah'a niyazda bulunmak, O'nun affını talep etmektir. Bunu yaparken "Ey iman edenler! Allah'a içtenlikle tevbe edin..." (Tahrîm 66/8) âyeti gereğince kulun tam bir ihlas ve samimiyetle hareket etmesi, gözlerden uzak bir şekilde Rabbiyle baş başa kalması gerekir.

Zâhid şarâb u şâhide gör tevbe 'arz ider
Tevbe olur mu bir kişi bî-ihyâr ola 52/4

Tevbe eyle gözyaşıyla yu bu yüzün karasın
Yohsa yanmağa cahîm içre olursın bir hatab 168/3

Yaş dök Muhibbî şâm u seher âh u nâle kıl
'Afv eyleye günâhuñı tâ Gafirü'z-zünûb 195/5

Duâ Etmek

Yakarış, yalvarış, niyaz, dilek dileme, hâlini arz etme gibi anlamlara gelen duayı halk lisanıyla, zâhidler fiilleriyle, ârifler hâl diliyle yerine getirirler. (Uludağ, 2012: 111) Duada esas olan, kulun mahcup bir eda ile ve kendi acziyetinin farkında olarak hâlini, isteğini eksiklikten münezzeh bildiği yaratıcısına arz etmesidir.

Muhibbî, divanda duanın kabul olma şartlarıyla ilgili nasihatlere daha çok yer vermektedir. Ona göre seher vakti uyanık olup namaz kılarak Allah'tan niyazda bulunmak gerekir. Seher vaktinde edilen dualar, sıcak yatağından ve tatlı uykusundan vazgeçen kişiye farklı bir manevî haz verir. Seher vaktinde yaşlı gözlerle Allah'a yalvarıp yakarılır, dua ve niyaz edilir. Seherde yapılan samimî dualar kabul olunur, açılan eller boş döndürülmez, gönüller teselli bulur. (Güfta, 2010: 95) Seher vaktinin önemi, Kur'ân-ı Kerim'de de bildirilmektedir: "...Allah'a karşı gelmekten sakınanlar için Rab'leri katında, içinden ırmaklar akan, içinde ebedi kalacakları cennetler, tertemiz eşler ve Allah'ın rızası vardır. Allah, kullarını hakkıyla görendir. (Bunlar), 'Rabbimiz, biz iman ettik. Bizim günahlarımızı bağışla. Bizi ateş azabından koru.' diyenler, sabredenler, doğru olanlar, huzurunda gönülden boyun büküp divan duranlar, Allah yolunda harcayanlar ve seherlerde (Allah'tan) bağışlanma dileyenlerdir." (Âl-i İmrân 15/15-17)

İy Muhibbî subh-ı vaslın isteyüp eyle niyâz
Didiler olur sehergehler du'âlar müstecâb 194/7

Eyle seherde koma Muhibbî niyâzuñu
Hâcet dilense Tañrıdan ol dem revâ olur 702/5

Muhibbî kaldur el iste murâduñ
Kabûl olan du'âlar subh-demdür 836/5

Her gice gözüñ yaşını dök iñle tâ seher
Hâcet dilense dirlir o demde revâ olur 978/4

Zikirle Meşgul Olmak

Sözlüklerde *anmak*, *hatırlamak*, *yâd etmek* gibi anlamlara gelen zikir, tasavvufta tarikat ehlinin belirli kelime ve ibâreleri belli zamanda, belli sayıda, belli bir edep dâhilinde her gün düzenli olarak söylemeleri veya sûfî cemaatlerinin bir yerde toplanarak şeyh veya halifelerinin gözetiminde *Allah*, *Allah Hû*, *Hû*, *Hay* gibi belirli ibâreleri belli bir hareket düzeni içinde söylemeleri şeklinde tanımlanabilir. Allah kelimesini tekrarlamaya, *lafza-i celâl zikri*; "*lâilâhe illâllah*" ifadesini tekrarlamaya da *kelime-i tevhid zikri* veya *tevhid zikri* denir. (Uludağ, 2012: 393) Geceleri

tevhid zikriyle meşgul olunarak geçirmeli, bu hâl sabahlara kadar devam etmelidir. Bu şekilde çekilen zikir, insana kelimelerle ifade edilemeyecek kadar güzel bir lezzet vereceği için, Muhibbî tarafından da tavsiye edilmektedir.

Giceñi tevhîd ile geçür Muhibbî subha dek
Hiç dünyâ lezzetine beñzemez bir lezzet al 1914/5

Zikir, Kur'ân-ı Kerîm'de ve hadîs-i şerîflerde *duâ*; *niyâz*, *Kur'ân* manalarına gelecek şekillerde kullanılır. Kur'ân-ı Kerîm'de zikri emreden âyetler genelde iki türdür. Bir grup doğrudan doğruya zikri emreden âyetlerde, sanki Allah'ı hiç unutmamayı, hatırdan çıkarmamayı emrederken; diğer grup "*Sabah ve akşam Rabbin'in adını zikret.*" âyetinde olduğu gibi Allah'ın adının anılmasını emretmektedir. Âyet ve hadîslerde tavsiye edilen zikrin bu iki şekli de tarikatlerce bir rükün olarak kabul edilmiş ve tatbik edilmiştir. (Gündoğdu, 2000: 338)

Zikir, etimolojik olarak *yaratıcıyı anmak* anlamına gelir. İnsanın günlük hayatındaki patolojik; yani aykırı durumların temelinde yatan hakikat, kendini yaratan yüce varlığı unutmaması merkezlidir. İnsanın problemlerinin birinci derecede kaynağı; aslını inkâr ve aslını unutmamasıdır. Aslını hatırlamayı ihmal eden kişi; boş kalmaz, hatırlanması ona hiç fayda vermeyecek şeyleri hatırlamaya başlar. Çünkü âlem hiçbir zaman boşluk kaldırmaz. Sizin hatırlınızda Hak yer almazsa muhakkak orayı başka şeyler doldurur. (Kılıç, 2013: 48) Muhibbî, bu sebepten Hakk'ın hep hatırdan tutulması için her daim zikir halinde olunmasını tavsiye eder. Zira bu şekilde ömür, boş şeylerle ziyan edilmemiş, asıl olanla bağlantıda kalınıp sağa sola sapılmamış olacaktır.

Var iken kudret geçür 'ömrüñi var Allâh ile
İy Muhibbî zikrüñ olsun dilde hayy-ı lâ-yemût 237/5

Tasavvuf ehli, Hz. Peygamber'in hicret esnasında gizlendikleri Sevr Mağarası'nda Hz. Ebûbekir'e diz çöktürüp gözleri açık olarak üç kere tekrar etmek suretiyle gizli zikir telkin ettiği, başka bir sefer de Hz. Ali'ye gözleri kapalı olduğu hâlde başı öne, sağa, sola çevirerek ve sesli olarak *Kelîme-i tevhîd* zikrini telkin ettiği görüşünden hareketle, silsileleri Hz. Ebûbekir'e dayananlar *zikr-i hafî*, Hz. Ali'ye dayananlar ise *zikr-i cehrîyi* benimsemişlerdir. İşte meşâyihin müridlerine zikir telkin etmeleri, bu yolla sünnet olmuştur. (Gündoğdu, 2000: 164) Zikir, ruhun gıdasıdır,

zikrin lezzetini ruhunda ağırlık, soğukluk olan kul değil, ancak muhabbetli kul yani ehli bilebilir. Bu hâlden nasîbdâr olabilmek için ehline muhabbete kapı aralamalıdır.

Zühd ü zikr ü tâ'ati ehl-i zamân görmez lezîz
Gerçi nâfi'dür velî cân-ı girân görmez lezîz 418/1

Gaflete kapılmadan gecenin karanlığında uykuyu bölüp Allah'a ibadet etmek, çok önemli ve çok makbuldür. Hz. Yûnus, balığın karnında iken bile Cenâb-ı Allah'ı zikretmeye ve O'na ibadet etmeye devam etmiştir. Yüce Allah; Yûnus aleyhisselâmı, balığın karnında hapsetmek istediği zaman balığa; *"Ey balık! Biz, sana, Yûnus'u, rızık yapmadık! Seni, (senin karnını) ancak ona bir koruma ve secde yeri, kıldık!"* şeklinde seslenildi. Balık "Yûnus" aleyhisselâmı yutup denizin dibindeki meskenine kadar indirdi. Yûnus aleyhisselâm buradayken bir ses duydu, merak ettiği bu sesin, deniz hayvanlarının tesbihlerinin sesi olduğu kendisine vahyedildi. Bunun üzerine Yûnus aleyhisselâm da balığın karnında; karanlıklar içinde tesbih ve niyaza başladı. (Köksal, 2013: 153-154) Bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle anlatılır: *Zünnûn'u hatırla! (Balık sahibi denerek Hz. Yûnus kastedilmektedir.) Hani öfkelenerek (halkından ayrılıp) gitmişti de kendisini asla sıkıştıramayacağımızı sanmıştı. Derken karanlıklar içinde, 'Senden başka hiçbir ilâh yoktur. Seni eksikliklerden uzak tutarım. Ben gerçekten (nefsine) zulmedenlerden oldum.' diye dua etti. Biz de duasını kabul ettik ve kendisini kederden kurtardık. İşte biz müminleri böyle kurtarıyoruz. (Enbiyâ 21/87-88)* Muhibbî de bir beytinde Hz. Yunus'un balığın karnındayken Allah'ı zikri unutmamasına telmihte bulunarak, gaflete düşmeksizin geceleyin kalkıp hakiki sevgilinin anılması gerektiğini öğütlemektedir.

Gaflet itme zulmet-i şebde uyan añ yâruñu
Kesmedi zikrini Yûnus mesken iken batn-ı hût 234/6

Tefekkür Etmek

Tefekkür, bir şey hakkında fikir üretmek anlamına gelen bir kelimedir. Bu fiilin kökü olan "fikr", bilinen bir şeyle bilinmeyeni anlamak için aklın fikir üretmesidir. Bilinenden/malumdan ilme varma kuvvetine fikir, aklın bakış açısına göre bu kuvvetin cevelanına ve faaliyetine de tefekkür denir. Mahlukatın en şerefli olarak yaratılmış

olan insanın sahip olduğu özelliklerin en üstünü hiç şüphesiz tefekkür edebilme kabiliyetidir. (Akgün, 2013: 57)

“Göklerin ve yerin yaratılışında, gece ile gündüzün birbiri ardınca gelip gidişinde selim akıl sahipleri için elbette ibretler vardır. Onlar ayaktaiken, otururken ve yanları üzerine yatarken Allah’ı anarlar. Göklerin ve yerin yaratılışı üzerinde düşünürler...” (Âl-i İmrân 3/190-191) meâlindeki âyette geçen akıl sahipleri, Allah inancıyla fikrî araştırmayı bir arada götüren, entelektüel faaliyetlerini tezekkür ve tefekkürün birbirini takip edip tamamladığı bir aklî yapıyla gerçekleştiren insanlardır. Ayrıca zikir, dil ile anmaktan ziyade Allah’ın hayranlık uyandırıcı kudret belirtilerini tefekkür ve teemmüle dalmak, bu alâmetlerin Allah’ın kudretini hatırlatıcı tesiriyle düşünmeye koyularak Allah bilinciyle dolmaktır. (Kutluer, 1994: 53) Kur’ân-ı Kerîm’deki insanı düşünmeye sevk eden âyetlere topluca bakıldığında düşünmeye önemli bir kulluk görevi, bir ibadet gibi değer verildiği sonucuna varılabilir. Düşünmenin konusu ise başta bizatihi Kur’ân’ın mesajı olmak üzere Allah-âlem, âlem-insan, Allah-insan ilişkisidir.

Muhibbî’ye göre insan, etrafında olan hadiselerle ibret nazarıyla bakıp yaratıcısını, nereden gelip nereye gittiğini, niçin yaratıldığını aklından çıkarmamalı; yaşadığı demlerin de geçici olduğunu, sonunda diğer insanlar gibi fenâ bulacağını bilerek hareket etmelidir.

Nefsüne uyup Muhibbî itme emrine hilâf
Emrine hergiz hilâf eyler mi gör arz u semâ 3/7

Hazân oldukda evrâka nazar kıl
Al ‘ibret her birinden ‘akl dengest 240/4

İnsan, etrafına ibret nazarıyla bakarsa etrafındaki her şeyden ibret alacaktır. Gören göz ve hikmetini tefekkür eden bir kişi için sütünsüz havada duran gökyüzü, bahar gelince aynı topraktan yetişmesine rağmen farklı renklerde açan çiçekler, yaş kemale erince saça düşen aklar, hayattayken bakmaya bile çekinilen güçlü kişilerin ölüp mezara konduktan sonra türlü hayvanlar için gıda olması gibi birçok şey aslında hâl diliyle insana çok şey anlatmaktadır. Kişi, kalp gözünü ve ruhunun kulağını bu mesajlara açmalıdır.

‘İbret degül mi gör ne bu kubbe-i bî-sütûn
Hikmet degül mi nakş ola bu levh-i lâciverd 374/4

İy Muhibbî aç gözüñ dünyâya bakup ‘ibret al
Dürlü dürlü gösterür nakş u ‘alâmetler gelür 500/7

İy Muhibbî saç agardı cürmüñ añ insâfa gel
Lîk hâlûñi gören her kim ola ‘âkil güler 882/5

Dürlü çiçekler bitürdi yine bârân-ı bahâr
Kim görürse iy Muhibbî sun‘-ı Yezdân‘[1] okur 917/5

Niçe durmuşdur mu‘allak uşbu çarh-ı bî-sütûn
Cân gözin aç ‘ibret al bu künbed-i mînâya bak 1579/2

Gelenler senden öñdin kanda gitdi
Gıdâ oldu kamusı mûr u mâra 3003/5

Hevâ ve Hevesi Terk Etmek

İnsanın nefsinin ve şeytanın kendisine telkin ettiği arzu ve isteklerine uyması doğru değildir. Şeriat, arzulardan vazgeçmektir. Arzularından geçebilenler ancak *tahkik* makamına ulaşabilirler. (Kaplan, 1990: 71) İnsanın en güçlü düşmanlarından biri şeytandır. Hz. Âdem’in yasak meyveyi yemesine de şeytan sebep olmuştur. Şeytan, insanı genellikle dünya sevgisiyle kandırmaktadır. Bu yüzden kâmil insan, maddî şeylerin sevgisini kalbine koymamalıdır. Böyle bir müminin gözünde altın ve gümüş, taş ve toprakla eşit olmalıdır.

Hâlini gösterse tañ mı bu Muhibbî‘ye rakîb
Gendüme meyl itmegi insâna şeytân öğredür 612/5

İy Muhibbî dili pâk eyle hevesden geçegör
Dil olur çünki nazargâh-ı Hudâ ikide bir 695/7

Seng [ü] hâki sîm ü zerle bir gör[üp] meyl eyleme
Her fesâd ki var cihânda cümle sîm ü zeredür 826/7

Uzlet

Uzlet, sözlüklerde bir yana çekilip kendi kendine tenhada yaşama, yalnızlık köşesine çekilme, günahlara bulanmadan daha ihlâslı ibâdet etmek için, kimsenin olmadığı yerde tek başına yaşamak gibi anlamlara gelir. (Uludağ, 2012: 364; Devellioğlu, 2013: 1310) Uzletten maksat, faydasız kişi ve sözlerle zaman geçirmemek, gözlerden uzak durup Allah'a kendini daha yakın hissederek huşû ile ibâdet ve tefekkürle zamanı değerlendirmektir. Nitekim Muhibbî'ye göre huzur bulmak isteyen uzleti tercih etmeli, Allah'a yakın olmak isteyen de dünya kapısından uzak durmaya gayret etmelidir.

Eger dirseñ huzûr idem dilâ kıl dâyimâ 'uzlet
İrag ol dâr-ı dünyâdan bulasın tâ Hak'a kurbet 251/1

Faydasız konuşmalardan, vaktin boşa geçmesine sebep olan gereksiz meşgalelerden kurtulmak, insanda sultanların bile sahip olamayacağı bir rahatlık ve ferahlık hissi oluşturur. Uzletin hakikati; halktan ayrı olmak değil, kalbini halktan ayırıp Hak'a yönelmektir. Uzletler, halvetler, itikâflar nefsin temizlenip ıslah edilmesi ve terbiyesi niyetiyle yapılır; yoksa halktan uzaklaşmak manasını ifade etmez. Bedenî hastalıklarda doktorun verdiği perhiz de tıpkı bunun gibidir. (İz, 1990: 168-169) Az konuşan, kanaat sahibi bir uzlet ehli, böyle bir hayat yaşamalıdır. Bu şekilde yaşayan bir kişi, padişahların hayatından bile daha güzel, ihtişamlı bir hayat yaşamış olur ve nice padişahlardan daha fazla ünü yayılır. Kaldı ki bu şekilde bir hayatı olan kişi, saltanatı boyunca olmadık sıkıntılarla boğuşmak zorunda kalacağı padişahlığı bile istemeyecektir.

'Uzlet idüp kim kanâ'at birle buldı iştihâr
Pâdişâh-ı dehr olup ol hûy u hâyı istemez 1224/4

Niçe bir halk-ı cihân ile idersin güft ü gû
'Uzlet eyle halkdan artuk saña yigdür hamûş 1402/3

Edebiyatımızda *tecerriüd* timsâli Hz. İsâ'dır. O, dördüncü kat gökte bulunduğu kabul edildiğinden, bu münâsebetle *tecrîd*, Hz. İsâ ve güneş kelimeleri şiirlerde genellikle birlikte zikredilir. Vahdete ermek için kalbi "jeng-i alâka"dan temizlemek lazımdır. (Kurnaz, 1996: 103) Dünyanın geçici güzelliğine kapılmayıp bir dalda tek olan gül gibi ya da bir servi gibi uzlete çekilmek ve diğer varlıklardan alakayı kesmek gereklidir.

Nakşına aldanma dehrüñ eyle göñlüñ sâde gül
Serv gibi ol ta'allukdan kamu âzâde gül 1903/1

Manevî makamlar elde edip ruhen kemâle ermek isteyen hatta vahşi hayvanların ve kuşların bile emrine âmâde olmasını isteyen kişinin de Mecnûn gibi insanlardan uzaklaşması, uzleti tercih etmesi gereklidir.

Kullanam dirseñ vuhûş u tayrı sen Mecnûnlayın
Sohbet-i insânı evvel terk idüben 'uzlet al 1978/2

Nefs

Can, benlik, ruh; aşâğı duygular anlamındaki nefis/nefis kelimesi, tasavvufta *kulun kötü huyları ve çirkin vasıfları* anlamında kullanılır. Bu anlamdaki nefis, kişinin en büyük düşmanı olduğundan onu ezmek, kırmak ve mücadele kılıcıyla katletmek gerekir. Bunun için riyâzet yapılır, çile çıkarılır. (Uludağ, 2012: 274)

Kendisiyle sürekli mücadele edilmesi istenen nefsin birçok kötü sıfatı vardır. Bunlar arasında aldatma, hile, haset, kötü zan besleme, hırs, cimrilik gibi hususları saymak mümkündür. İşte bunlar, zamanında dizginlenmez ise insan yoldan sapmakla karşı karşıya kalabilmektedir. Buna karşı nefsin terbiye, tezkiye ve tasfiye eden kişi ise Allah'a yakınlıkta daha çabuk mesafe almaktadır. (Yiğit vd. 2011: 207)

Muhibbî'nin işaret ettiği üzere nefis, insanın amansız bir düşmanıdır; onun isteklerine uymak, insanı hem dünyada hem de âhirette zelil eder. İnsan, yaşadığı sürece nefisle mücadele etmek zorundadır. Nefsin insanı avlamak için kurduğu tuzaklara karşı, insan gaflete kapılmamalı, her zaman uyanık olmalıdır.

İy Muhibbî gâfil olma nefis şerrinden sakın
Togrı yoldan seni çıkarmaga ol düşmen yiter 470/5

Nefs hazzın iy Muhibbî virmegil hayvân-sıfat
Zabt-ı nefis it 'ârif ol 'âlemde insânlık budur 947/5

Şeyhe Bağlılık

Şeyh; Arapçada *ihtiyar, elli yaşını aşmış kimse* anlamındadır. Tasavvufta ise şeyh; *tarikât pîri, mürşid, üstat* anlamlarına gelir. (Polat, 2018: 271) Tekke ve tarîkat şeyhi, medreselerdeki müderrise benzer; fakat ders anlatırken şeyh, kendisine intisap eden sâliklere (mürid, derviş) istidâd ve kabiliyetlerine göre manevî olgunluğa erdirmeye üzere rehberlik ve önderlik eder, sâlik için faydalı veya zararlı olan şeyleri gösterir, onların kalplerine şerîat bilgisini ve Allah sevgisini yerleştirmeye çalışır. Müderrisin yaptığı iş nazarî ve kavî, şeyhinki ise amelî ve tatbikîdir. (Yılmaz, 2012: 184) Bu sebeple Muhibbî, aşağıdaki dizelerinde müderris yerine *pîr-i ışk, ehl-i irfân* ve *pîr-i mugâni* rehber olarak kabul etmiştir.

Şem' gibi dil çerâğın yakayın tâ subha dek
Pîr-i ışk virüp nasîhat didi yan yakıl baña 13/9

Her insan huzuru arar, onun peşinden koşar; fakat sıradan insanlar huzuru zenginlikte zannederler. Oysa huzur, kanaattedir. Bu ise derviş mizaçlı olmakla anlaşılacak bir haldir. (Öztürk, 2016: 216)

Ehl-i irfânun ayagina yüzün sür dâyima
Devlet isterseñ eger varup metâ'-ı himmet al 1978/4

Nev-bahâr eyyâmudur rindân ile mey içmege
Var harâbâta Muhîb pîr-i mugândan bî'at al 1978/5

İlk sûfiler, sohbetle büyük önem verir; tasavvufî bilgileri, ehil ve hevesli gördükleri muhiplerine özel sohbetlerde aktarır, eğitim ve öğretimde sohbeti esas alırlardı. (Uludağ, 2012: 322) Edilen bu sohbetler, kişiye manevi bir haz verip onu içine düştüğü çıkmazlardan kurtardığı için bir mürşitten el almış (biat etmiş, mürşide intisap etmiş) mürit için büyük bir şans ve başka hiçbir şeyde bulamadığı mutluluk vesilesidir. Muhibbî de gerçek mutluluğun gönül ehli olanlarla sohbetle olduğuna işaret etmektedir.

İy gönül bulmak dilerseñ uşbu dünyâ devletin
Devlet oldur kim bulasın ehl-i diller sohbetin 2448/1

Aşk

Şiddetli sevgi anlamına gelen aşk, varlığın özüdür. *Hub, mahabbet, sevi* kelimeleriyle de karşılanan aşk; sevginin insanı tam olarak hükümü altına alması, varlığın aslı ve yaratılış sebebidir. Vahdet-i vücûda (vücûdun birliği) inanan sûfiler nazarında aşk, sevenin sevgilisinde kendisini yok etmesi; âşıkın yok, sadece maşûkun var olması hâlidir. (Kemikli, 2000: 183) Mutasavvıflar, yaratılışı aşkla başlatırlar. Buna da “*Ben gizli bir hazineydim, bilinmeyi istedim ve âlemi yarattım.*” kudsî hadîsini delil gösterirler. Bu hadîste Allah’ın bilinmeyi, tanınmayı, sevmeyi istediği; dolayısıyla onu bilip kulluk edecek insanın yaratılışının aşkla bağlantılı olduğu anlatılmak istenir. Allah, hüsn-i mutlak; insan ise eşref-i mahlûkattır ve ahsen-i takvîm üzere yaratılmıştır. Güzelliğin kaynağı hüsn-i mutlak olan Allah’tır. Allah, insanı kendi güzelliğine bir ayna olsun diye yaratmıştır. Allah sevgisi, fitrî olarak her insanın içinde vardır. Güzele ve güzelliğe karşı ilgi duymanın temeli de budur. İnsan, güzelliğe meyyal olmasının icabı bu güzelliği yaratanında bulursa buna ilâhî veya hakikî aşk; yaratılarda bulursa buna da beşerî veya mecazî aşk denir. Bazen beşerî aşk, ilahî aşkı tanımada bir merhale olur. Bununla birlikte divan şiirinde mecazî aşk, daha çok ten zevklerine duyulan tutku ve nefsin arzularını ifade etmek için kullanılmış; bu durum, hakikî aşkın ilk basamağı sayıldığı için hoş görülümüş; ancak buna takılıp kalanlar yerilip uyarılmışlardır. (Şentürk, 2016: 380) Yani kişi, maddî güzellikte kalmayıp ruhî güzellik arayışına yönelmelidir; ancak bu şekilde Kays’ta (Mecnun) olduğu gibi Leylâ’dan Mevlâ’ya geçilebilir. Ama bu, her zaman olan bir durum değildir. Kimi zaman Muhibbî’de olduğu gibi doğrudan Mevlâ da hedeflenmiş olabilir.

İy Muhibbî bî-vefâlar sevmeden gel fârig ol

İki ‘âlemde saña perverdigârumdur gerek 1714/5

Farklı isimleri olsa da aşk; tektir, bir türdür. Seven ve sevilen diye iki ayrı varlık yoktur. Allah, kendi güzelliğini güzel insanlar şeklinde yaratmış, sonra dönüp âşığın gözünden kendi güzelliğini seyretmiştir. Bu da seven ve sevilen diye iki varlık olmadığını gösterir. Muhibbî de bu anlayışla aşkın tek tür olduğunu söylemektedir. Aşk; birdir, o da âlemlerin yaratıcısı ve cemâl-i mutlak olan Allah’a, O’nun esma ve sıfatlarına duyulan büyük sevgidir. (Kaplan, 2012: 26) Muhibbî’ye göre de

Allah'a vâsıl olmanın en kestirme yolu olan aşkı, hakikî ve mecazî diye ikiye ayırmamak gereklidir.

Sen tarîk-ı 'ışkî bir gör iki görme zâhidâ
Sevdüğine kim iki dir ise ol kâfir geçer 1055/4

Her ne kadar aşk tek ise de insanlar onu mecazî ve hakikî olarak ayırmış, kategorize etmişlerdir. Muhibbî'nin tercihi ve tavsîyesi hakikî aşktan yanadır. (Kaplan, 2012: 27) Beşerî aşk, ilâhî aşka ulaşmada bir merhale olarak görülse de Muhibbî, mecazî aşkın nihayetinde insanda pişmanlık hissi yaratacağı için, kıymetli olanın ilâhî aşk olduğunu belirtmektedir. Âşığın yaşadığı pişmanlık hissini sebebi, uğruna çileler çektiği güzelin güzelliğinin zamanla sınırlı olmasıdır. Bir süre sonra bu güzellik solacağı için gönlü, güzelliği hiç kaybolmayacak mutlak güzele bağlamalıdır. Bir gün "Mezara gel." denecektir, bu yüzden geçici olan ve hatta günaha girme ihtimali de olan mecazî aşktan ölümü hatırlayarak vazgeçilmelidir ya da ona takılıp kalınmamalıdır.

Olma mecazî 'ışkıla gözle hakîkati
Añ ol zamânı kim diyeler saña gûra gel 1919/3

Beşerî aşk, diğer adıyla mecazî aşk, çoğu zaman aldatıcıdır. Geçici ve aldatıcı zevklerin sonunda acı ve zevksizlik vardır. İnsan, kalıcı zevklere lâyıktır. Dış güzelliklere, onların görüntülerine ve maddî cazibelere esir olanlar, neticede pişmanlık çekerler. (Karaismailoğlu, 2019: 145)

Olup hakîkî 'âşık kosun mecazî 'ışkî
Olan mecazî 'âşık kendin nedâmet itsün 4014/5

Allah, ruhları yarattıktan sonra bütün ruhların toplandığı bir mecliste ruhlardan kendisini Rab olarak kabul ettiklerine dair bir söz aldı. Divan edebiyatı geleneği içerisinde âşıklar, *bezm-i elest* veya *bezm-i ezel* olarak bilinen bu mecliste sevgililerini ilk defa gördüklerini; yani aşklarının daha ruhlar âlemindeyken başladığını belirtirler. *Bezm-i elest*'te başlayan âşığın bu aşk sarhoşluğu, mahşer gününe kadar devam edecektir. Bu yüzden ondaki aşk sarhoşluğunun biteceğini düşünerek nasihat etmenin âşığa faydalı olması beklenmemelidir.

Her ki 'âşıkdur ezel mest ü harâbâtî olur
Zahmete girüp aña pend eyleyüp n'eyler edîb 166/4

Her kim içdiyse ezel bezminde 'ışkuñ cür'asın
Her birisi görünür mahşer günü mestâneler 603/3

Âşıklık, zor iştir. Âşık, bir yandan sevgilinin cefalarına ve vefasızlığına bir yandan da felek ve bahtın kendisine hiç gülmemesine tahammül göstermek zorundadır. Diğer taraftan rakîplerle mücadeleye ve çevredekilerin âşığın içine düştüğü hâli ayıplamalarına da sabretmek zorunda olduğu için dert ehlidir. Melâmet; ayıplama, kınama, kötöleme ve karalamadır, selâmeti terk etmedir, kınayanın kınamasından çekinmeden doğru yolda yürümedir. Hak yolda yürüyen Hak eri, ayıplanma ve kınanmaya aldırılmaz. Harabat ehli olan rint âşık, melâmet yolunu gözetir. Ayıplanma ve kınanma, rint âşığın övücüdür. Rint âşığın, âr ve hayâ perdesini yırtması ve rüsva olması istenir. (Güfta, 2011: 302) Muhibbî'nin de işaret ettiği gibi âşık, melâmet ehli olmalı, aşk içinde Hz. Yakup gibi hüznüğe gark olacağından başına gelen her meşakkate karşı da Hz. Eyyûb gibi sabırlı olabilmeli, kendini ve haddini bilmelidir.

Gam yime iy dil seni her dem melâmet itseler
'Âşık olan terk-i nâmûs eyleyüp rüsvâ ola 55/4

Gerek 'âşık olana hüzn-i Ya'kûb
Gelen cevr ü cefâya sabr-ı Eyyûb 206/1

Muhibbî sahtdur 'ışkuñ kemânı
Özini bilmeyenler itmesün zûr 851/5

Aşk yoluna girmek, peşinen sıkıntılara katlanmayı kabul etmek demektir. Bu sıkıntılar içerisinde kınanmaktan aşağılanmaya, cevr ü cefa çekmekten can vermeye kadar her durum vardır. (Aydemir, 2010: 54) Gerçek âşık, yaşadığı acılara sabrettiği gibi gerektiğinde canından da vazgeçebilmelidir, zaten sevdiği için canından vazgeçemeyen kişi, aşk ve âşıklık iddiasında hiç bulunmalıdır.

İy Muhibbî cân terk eyle seni 'ayb eylemez
Belki tahsîn eyleye 'ışk ehli cânânuñ görüp 182/7

Yoluñda cân virem iy ruhları verd
Gerekdür 'âşık olan ola cûmerd 406/1

‘Âşık mıdurur geçmeye ol cânıla serden
‘İşkuñ yolına ugrama merdâne degülseñ 1678/2

Muhibbî, gerçek aşkın misâlini klasik edebiyatta çok rastlandığı üzere gül-bülbül, şem-pervâne aşkı metaforu üzerinden ifade etmektedir. Âşığın bu yolda kendisine örnek alacağı bülbül değil, pervânedir; zira bülbülün aşkı sözde, pervânenin şem’e olan aşkı ise hakikattedir. Pervâne, sadâkatli âşıktır; sevdiği için, canını terk edebilmektedir. Pervâne mumu görünce etrafında sema’a başlar ve kendinden geçerek mumun alevine atılır, canından geçer, sesi çıkmaz. Bülbül ise mecazî aşkı terennüm eder. O, sadece feryât eder, inler, dünyayı ayağa kaldırır. Ancak onun aşkı maddî güzelliğe, üç beş gün içinde solup dağılacak güle karşıdır. (Kaplan, 2012: 27) Aynı sadâkati göstermek, Ferhâd’ı da Hüsrev’e karşı üstün konuma getirmektedir.

Aña ‘âşık mı dirler şem’-i hüsne
Yanup pervâne-veş olmaya nâ-bûd 383/4

Gel hakîkî ‘ışkı öğren şem’ ile pervânenen
Bülbülün ‘ışkı mecazîdür ü hem çok sözlüdür 446/2

Can verip sevgiliye kavuşan âşık, *birlik* sevincine erişir. Ayrılık ateşindeki âşık ise, ikiliğin verdiği acılar içinde kıvranmaktadır. Bu durumda olan âşık, sevgilisiyle kendisi arasında engel olan canının bile aradan çıkmasını ister. Kendi vehmî varlığından geçerek mutlak varlıkta yok olan âşık, gerçekte bekâya ermiş demektir. Bu bakımdan bu şekilde yok oluş, ölümsüzlüğe benzer. Sevgiliye can vermeyen, ebedî hayata erişemez. (Kurnaz, 2011: 41-42) Sevgilisi uğruna can verdiği için Ferhad (kûh-ken), Husrev’e göre daha üstün tutulmuş, onun gibi olmak nasihat edilmiştir.

Kim ki ‘âşıkdur kılur cânân yolında terk-i cân
Kûh-ken Şîrîn’e ‘âşıkdur velî Husrev degül 1906/4

Yaşattığı bütün sıkıntılara rağmen aşk, insanın yaşayacağı en yüce duygulardan biridir. Aşksız olmak, teni olup cânı olmamaya; aşk barındırmayan kalp, sultanı olmayan bir şehre benzetilir. Muhibbî, iddiasında biraz daha ileri giderek kalbinde aşk olmayana insan bile denemeyeceğini ifade eder. Böylelikle insana aşk ehli olmak tavsiye edilmektedir.

Bu 'âlemde kimüñ cânânı yokdur
Mukarrer kurı tende cânı yokdur 1005/1

Mahabbetden ola bir dil ki hâlî
O şehre beñzeye sultânı yokdur 1005-2

Olmayınca kimsede 'ışkdan eser
Bil ki hayvândur anı sanmañ beşer 1027/2

Aşk, insana Allah tarafından verilmiş bir ihsandır. Allah, lâıyk olmayana aşkı vermez; çünkü o çalışarak çabalayarak, kitaptan öğrenilerek elde edilecek bir şey değildir. Kişi, kalbini mâsivâ kirlerinden arındırıp gönül aynasını temizledikten sonra ancak Cemâl tecellilerini alabilecek duruma gelebilir. Bu da yine Allah vergisidir. Allah dilemeyince kul, aşkın tecellilerine mazhar olamaz. (Kaplan, 2012: 31)

Dâd-ı Hudâ dimişler kesbî degüldurur 'ışk
Tahsîli katı müşkil olmayıcak liyâkat 277/2

İy müderris bil Hak'ıñ bahşâyışidür fenn-i 'ışk
Kesk ile girmez ele ne hod kitâbîler bilür 1121/2

Divan ve tasavvuf edebiyatlarında mutlak hakikat olan Allah'a varmanın (vuslat) aşk ve akıl olmak üzere temelde iki yolu vardır. Âşık aşkı, zâhid ise akıllı temsil eder. Maksada en kestirme ulaştıran; fakat en çetin olan, aşk yoludur. (Uzun, 1991: 19) Bu sebeple Muhibbî'ye göre gerçek âşık, kendisini ruhen kemâle ulaştırıp Allah'a vâsıl olmasını sağlayacak olan aşkı çok kıymetli görmeli, bunun sonucu olarak da kendisine bir lütuf olarak bahşedilen bu nimeti hiçbir şeye değişmemelidir.

Her ki 'âşıkdur bilür elbette 'ışkuñ kadrini
Virsel virmez kamu Êrân u Tûrân'ı dürüst 269/2

Aşk, akılla anlaşılmaz; o, gönül işidir. İnsan akıllı; her şeyi ölçüp biçer, düşünüp muhakeme eder ve insana her konuda yol gösterirse de aşk konusunda aciz kalır. Akıl, aşkı çözüp idrak edemez. Bundan dolayı divan edebiyatı geleneği içerisinde şâirler; hekîm, astronom, din adamları vb. ilim erbabını hafife alırlar. (Şentürk, 2016: 381) İbâdetleri adetâ maddî

bir karşılık olan cennet ve cennetteki nimetlerin beklentisi ile yapan zâhidler de gerçek manada ne aşkı ne de âşığın hâllerini anlayabilirler.

Zâhidüñ fikri hemân cennet ü havrâda kalur
Lîk gönülümü benüm şevk ile didâr çeker 805/2

Bilinmez ders-i 'ışk 'akl ile zâhid
Meh aydın eyleye mi merdüm-i kûr 990/5

Feylesof-ı 'aklıla itme Muhibbî bahs-i 'ışk
Hâlîdür hikmetden ol yok yire eylersin cedel 1969/5

Kişi, aşka dūçâr olunca aklını kullanma melekesi zayıflar, yemeden içmeden kesilir; insanlardan uzaklaşıp tecridi seçer. Kendisini toplaması için kendisine verilen nasihatler, fayda vermez; çünkü akli fikirlere kâni olsa da kalbi başka şey söyler ve âşıkta duygular hâkim olduğu için âşığa edilen nasihatlerden fayda gelmez. Bunun için âşığa nasihat etmenin fayda edeceği zannedilmemeli, bu amaçla boş yere uğraşılmamalıdır.

Ehl-i 'ışk olan meseldür kim 'akıldan dūr olur
Pend-i nâsih istemez gūş eylemez kavlı-i edîb 161/2

Geldi sevdâ başuma dîvânenem
Assı itmez baña şimden girü pend 367/3

Nushuñ öz başuña it zâhid yüri
'Âşık-ı dîvâne hiç tutar mı pend 375/2

Nâsihâ pend eyleme itmez Muhibbî'ye eser
Mâh-rûlar çün ezel dilden karârum aldılar 1058/5

İy Muhibbî ihtiyâr-ı dil eger gitse ne tañ
Dil-rübâlar işi dâyim nâz ile kirişmedür 1183/5

Eski şiir geleneğimiz içinde hekimlerin aşk derdini tedavide aciz kalmaları, şiirlerde çok sık dile getirilmiştir. Bu durumdan bahsederken ünlü hekim Câlînûs'un adına da eserlerde sıklıkla yer verilmiş, aşk derdine onun dahi derman bulamayacağı söylenmiştir. Aşk, gönül hastalığı olduğu için bedenî hastalıkları iyileştiren tabîb, aşk konusunda

çaresiz kalır. Aşk hastalığına Câlînûs bile çare bulamaz. Asıl adı Galenos olan Calinos (Câlinûs), eski Yunan'ın en büyük hekimlerinden biridir. M.Ö. 199-129 yıllarında yaşamıştır. Bergama'da doğmuş, Roma'da yaşamış, tıbbı dair önemli eserler vermiştir. Yazdığı eserler, Arapçaya da çevrilmiş ve İslâm dünyasını da etkilemiştir. (Şentürk, 2017: 334) Nihayetinde aşk derdine derman doktorda değil, derdi de veren Allah'ta aranmalıdır.

İy Muhibbî çâre yok bîmâr-ı 'ışka bilmiş ol
Tutmasun nabzuñ gelüp yok yire bî-çâre tabîb 177/5

Nabz-ı 'âşıkdan elüñ çek bilemezsin iy tabîb
Bî-devâ derddür gerekse anı Câlînûs'a sor 438/3

'Arz-ı hâl itme tabîbe çünkü andan çâre yok
Derdüñe virenden olur yine dermân eylemek 1736/5

Âşığın derdine çâre zor olsa da aslında mümkündür. Bunun için âşığın aşkına karşılık görmesi gerekir ki bu çok zor bir ihtimâldir. Bu yüzden asıl yapılması gereken, ya aşk ızdırabına sabretmek ya "Gözden uzak olan gönülden de uzak olur." düstûrunca terk-i diyâr etmek ya da ölmektir.

Hasta-i 'ışkam Muhibbî kimseden olmaz devâ
Vasl-ı dilberdür hemân var ise bu derde 'ilâc 329/5

Dün devâ sordum tabîbe 'ışk için
Didi ölmekdür aña ancak 'ilâc 335/3

İy Muhibbî 'âşık ya sabr dirler ya sefer
Çünkü sabra çâre yok lâzım gelür terk-i diyâr 802/5

Derd-i 'ışka ne ola var mı bir çâre didüm
Didi bir rind meger derdüñ ola dermânuñ 1763/4

Aşk uğruna çekilen çileler, âşığı ruhen geliştirir; aşkın gönülde kökleşmesini sağlar. Aşk, öyle bir ateştir ki ruhları bin türlü kirinden arıtır ve gönülleri yaktıkça âşığa itibar kazandırır. Aşk işinde başarılı olmak için, bu yanışın derinlikli olması gerekir. Âşık ne kadar yanarsa o kadar

pişer bu meydanda. (Pala, 2003: 89) Bu yüzden âşık yaşadığı sıkıntılara isyan etmemeli, sabretmelidir. Uğruna çile çekilen, mücadele edilen her ne varsa o şey, gözde ve gönülde daha bir değer kazanır. Böylece de ulaşılan hedef daha anlamlı olur ve o şeyin kıymeti daha iyi bilinir.

İy Muhibbî dil-rübâlar cevrine incinme kim
Kim seni tadrîc ile öğredür anlar yap yap 190/6

Her ne cân kim nâr-ı 'ışk ile yanarsa nûrdur
Her gönül olur harâb-ı 'ışk ol ma'mûrdur 708/1

Güzeller itmese cevr ü cefâyı
Tarîk-i 'ışk iñende muhkem olmaz 1206/6

Bir binanın sağlam olması için temeline taş döşenmesi, o binayı nasıl sağlam yapıyorsa uğruna ayıplanmalara, kınanmalara, eziyetlere, katlanmak da hem aşk binasının kuvvetlenmesini hem de âşığın ruhen, kalben olgunlaşmasını sağlamaktadır. Bu aynen topraktan diğer madenler, taş ve toprakla birlikte çıkarılmasına rağmen ateşte yakılarak altın ve gümüşün bir arada bulunduğu diğer madenlerden ayrıştırılıp saf hâle getirilmesi işlemine benzemektedir. Âşık, bu bilinçle sabırla hareket etmelidir.

Âteş-i 'ışka yananlar gıll ü gışdan pâk olur
Pütede kâl olmayınca sîm ü zer olmaz 'ayâr 1141/3

Cefâ sengiyle mihnet topraginsuz
Binâ-yı 'ışkı yapsañ muhkem olmaz 1232/3

Dahı muhkem ola bünyâd[ı] 'ışkuñ
Yagarsa başuñ cevr ile ger daş 1436/5

Aşkın saklanması konusunda temelde birbirine yakın olmakla birlikte iki farklı düşünce vardır. Birinci gruptakiler, aşkın ne olursa olsun asla anlatılmaması gerektiğini düşünürken; ikinci gruptakiler, aşkın ulu orta konuşulmaması gerektiğine inanır. Çünkü aşk, katiyetle gizli kalması gereken bir sırdır. Aşkın gizli kalmasını düşünen grup içindeki bir kısım ise, aşkı gizlemenin şart olduğunu ama mümkün olmadığını belirtirler. (Çetindağ, 2011: 13) Aşk derdiyle içten içe yanarken aşkın mahremiyetine

halel getirmemek için bu aşkı saklamak, birilerine anlatıp en azından konuşarak bile olsa içini döküp rahatlayamamak, başkası anlamasın diye bakışlarını bile sevdiğinden kaçırmaya çalışmak, âşığa büyük bir ızdırıp verir. Âşık, aşkını saklamak için akli ve gönlü arasında mücadele hâlindeyken ansızın gözlerden süzülen bir damla gözyaşı veya daralan gönlü rahatlatmak için içli içli bir ah çekiş bu sırrı ifşa ediverir. Muhibbî, pamuğun ateşte saklanamaması gibi aşkın saklanması da mümkün olmayacak bir iş olduğunu belirterek, kişinin aşkını saklamak uğruna kendine eziyet etmemesi tavsiyesinde bulunur.

İy Muhibbî zâhir eyler kendüzin kandaysa 'ışk
Saklayayım dime virme kendüzüñe gel 'azâb 175/5

Sırr-1 'ışkumı niçe saklayayım sîñede kim
İhtiyârıyla degül gözyaşı nâgâh gelür 594/4

Esrâr-1 'ışk gerçi ki gizlü hazînedür
Korkum budur ki âhum ile âşikâr olur 1030/2

İy Muhibbî sırr-1 'ışkı dûd-1 âhum fâş ider
Penbe içre âteşi olur mı pinhân eylemek 1736/6

Baña dirler ki 'ışkı itme izhâr
Durur mı hiç âteş birile panbû 2786/3

Muhibbî, zamâne güzellerini hep *bî-vefâ* olarak nitelendirerek, onların sözlerine güvenilmemesi nasihatinde bulunur. Zaten bu hususta, divan şiirinde görülen genel düşünce de âşığın kavuşma sözü (va'd-ı vuslat) veren sevgilinin vefâsız ve cefâkâr olduğu, âşığın verdiği vuslat sözünü yerine getirmediği ve vaadinin yalan olduğudur. (Akpınar, 2014: 66) Bu konuda bir başka görüş, esasında ahde vefânın sevilende değil, âşıkta olması gereken bir vasıf olduğudur. Sevgiliden âşıklarına iyilikte bulunmak, yardım etmek gibi tavırlar beklenemeyeceği gibi onlara gülümsemek, yüzlerine bir kerecik bakmak gibi hâller de asla beklenmemelidir. Zira sevgili nazda, seven niyazda daim olmalıdır. Bunun içindir ki sevgilinin ayrılık, hicran, hasret gibi cefâları âşıklar için birer vefâ sayılmalıdır; çünkü sevgili seveni muhatap alıp cefâ ettiği

göre ona bir kimlik vermiş, onu âşıkları arasında saymış demektir. (Pala, 2012: 84)

Kimden vefâ vü mihr umaram bî-vefâ olur
Bildüm zamâne hûbları hep bî-vefâ olur 475/1

Mâh-rûlar ‘ahdine aldanmañuz dünyâ gibi
Bunlaruñ ne ‘ahdi ne peymânı ne ikrârı var 971/7

Cevr ü cefâya mâyl çokdur güzeller ammâ
‘Ahd ü vefâsı muhkem olduğı yokdur olmaz 1301/3

Zamane güzelleri altın ve gümüşü severler. Aşkın, sevdanın, vefanın ve sadakatin nispeten daha önemli olduğu eski zamanlara göre zamane güzelleri için sevdâ, aşk istense de aranan özellikler içerisinde sıralama olarak eski konumunu kaybetmişe benzemektedir. Artık güzeller için, âşıklarının sahip oldukları maddî imkânlar; onların tercih edilmelerinde belirleyici âmil oluyor gibi görünmektedir. Muhibbî de şiirlerinde bu hususa dikkat çekerek zorla veya ağlayıp inlemeyle vuslat beklemenin muhal bir hayâl olduğunu dile getirmekte, âşıklara zamane güzellerinin bu yönünü iyi öğrenmelerini ve bu duruma göre hareket etmelerini önerir. Zaten âşık, yüzüne bile bakmayan sevgilisine, aşktan sararmış yüzünü altına; sevgilisi uğruna döktüğü gözyaşlarını da yine renk ilgiyle gümüşe benzeterek, sevgilisinden hiç olmazsa altını ve gümüşü akla getiren yüzü ve gözyaşını göstererek bir kerecik kendisine bakmasını ister. Burada zamane sevgililerinin âşığının yüzüne bir kerecik bakışının bile maddî karşılık ile mümkün olabileceği imasında bulunmaktadır.

Yaşum ile bak bu rûy-ı zerdüme
Hûblar çünkü severler sîm ü zer 924/2

Zûr u zâr ile visâline irem dime sakın
Dilberüñ vaslı hemân sîm ile zerden açılır 1204/1

Güzeller sayd olalı sîm ü zerle
Degüldür kîse-i çeşmüm semensüz 1216/2

Dükendi gevher-i eşküm yoluñda ‘ayna almazsın
Güzeller sîme mâyıldür degül mi ol diremden yig 1737/2

Aşk soyut bir kavramdır; manevi bir yolculuktur. Aşkın merkezi ise gönüldür. Bu yolculuğun sonu da yoktur. Bu sebeple aşkta da aşkın verdiği dertte de sınır aramak gereksizdir. (Kuzubaş, 2010: 411) Divan şiirinde kişi, âşık olduğu andan itibaren tarifsiz ıztırapların da pençesine düşer, dayanılmaz acılar çeker. Âşık içine düştüğü bu hâllerden şikâyet etmemeli, aşka talipse bu acılara sabretmelidir. Zira aşka tutulan genç-yaşlı, zengin-fakir, gedâ-sultân her kim olursa olsun bu derdi çekiyorsa, bu hâllere katlanıyorsa; âşık da aşk uğruna çile çekmenin sadece kendi başına gelmediğini düşünüp sabretmeli, aşkında sadâkatli olmalıdır.

Yaluñuz sanma seni bu derd ü 'ışka mübtelâ
 Bay u yohsul [u] ganî bu derd[i] hanlar çekdiler 919/6
 Ortada 'ışka esîr sanmañ olam ben yaluñuz
 Mihnet ü derd ü mahabbet kamu uçdan ucadur 1040/2

Çoğu kez aşk, kalbe sade bir bakış üzerine yerleşir. Bu olay iki görünümde meydana gelir. Birincisi kim olduğunu, nerede oturduğunu hatta adının ne olduğunu bile bilmeden kişinin birine tutulması hâlidir. Çoğu kez böyle olur. İlk görüşte aşkın ikinci şekli ise kişinin gıyaben tanıdığı; yani adını, soyunu sopunu ve nerede oturduğunu bildiği birine onu görünce bir bakışta bağlanmasıdır. (İbn Hazm, 1995: 110-112) Aşkta ilk bakış, çok önemlidir. Koca bir şehri saran yangının küçük bir kıvılcımla başlaması gibi, âşığın gönlünü kavuran, onu hâlden hâle sokan aşk için de ilk kıvılcım, ilk bakıştır. Bu sebeple Muhibbî, aşka giriftâr olmak istemeyen kişiye, "Huzurunun kaçmasını istemiyorsan güzellere bakma. Zira insanda bir (sevgiliye) meyl, ilk görüşle olur." demek suretiyle tavsiyede bulunmaktadır.

Bakma Muhibbî hûba dilerseñ selâmeti
 Zîrâ ki meyl kişide evvel görüştedir 480/5

Divan edebiyatının kalıplaşmış kurallarına göre gerçek aşk, asla kadınla olmaz. Ne kadar karşılıksız duygularla sevilirse sevilsin bir kadına duyulan aşkın sonunda mutlaka bir beklenti söz konusudur. Saf aşk ise hiçbir zaman bir beklenti ve menfaati kabul etmez. Bu sebeple gerçek aşkın muhatabının bir kadın olması mümkün değildir. Üstelik kadına duyulan aşk, nihayetinde tensel arzuları çağrıştırıp şiirde Allah, peygamber, padişah vb. sevilen varlıklara uzanacak çok boyutlu sevgili imajına zarar vereceğinden, gerçek şiirde aşk için kadınlara yer verilmesi

neredeysen mümkün değıildir. (Şentürk, 2016: 383) Muhibbî'ye göre de kişi, günlük küçük hesaplarla gönül eğlendirmek için aşk talibi olmamalıdır.

Merd-i meydân ol Muhibbî eyleme dünyâya meyl
 Degmede meyl eylemezler 'avrata merdânele 817/5
 İy Muhibbî dileme bûse vü yâ mihr ü vefâ
 Aña 'âşık mı dinür anda eger kâm olsa 2789/5

Sonuç

Klasik edebiyat geleneğıyle oluşturulmuş divanlarda genel olarak görülebileceğı gibi Muhibbî *Dîvânı*'nda da öncelikli konu aşk, sonra din-tasavvuf ve ahlâktır. Diğer taraftan nasihatler, dine ve geleneksel kültüre dayanmaktadır. Dolayısıyla divanda tespit edilen nasihatlerde geleneğıe uygun olarak öncelikli olarak aşk ve dinî-tasavvufî mahiyette olan değerler, yer almaktadır.

Divanda genel olarak nasihat içeren kısımlar, şiirlerin bir ya da birkaç beytidir. Az olmakla birlikte 291, 323, 631, 947, 1978, 3461 nolu şiirler gibi bütün beyitlerinde nasihatte bulunmuş örnekler de bulunmaktadır.

Divanda nasihat içeren beyitlerin fazlalığı göze çarpmakta ve özellikle nasihat içeren beyitlerde, sanat kaygısı taşımadan anlamı net olarak iletme amaçlandığından olsa gerek daha açık, anlaşılır bir dil kullanıldığı görülmektedir.

Nasihatlerin ve değerlerin klasik edebiyat geleneğıi içerisinde eleştirilen kimi vaizlerde görüldüğü üzere sert bir üslupla aktarılmadığı, şiirin estetik anlatımından faydalanılarak sözün kalıcılığı ve etkileyiciliğinden istifade edildiğı görülmektedir. Şair, kimi zaman vurgulamak istediğı bir değeri, kendisine hitap ederek kendisi üzerinden anlatmakta bu da, okuyucuyu alınganlık ve kendini savunma içgüdüsünün tesiriyle kendini söylenenlere kapatma refleksinden kurtarmaktadır. Bu yönüyle, savaş meydanlarındaki başarısı çok iyi bilinen Kânûnî Sultân Süleymân'ın şiirdeki hüneri de dikkat çekmekte; kısaca şairin *sâhib-i seyf ve'l-kalem* (kılıcı da kalemi de ustalıkla kullanan) olduğu görülmektedir.

Sultan da olsa kendisi de içerisinde yaşadığı toplumun değerleriyle yetişmiş bir birey olduğu için şair, şiirlerde Müslüman bir toplumda,

Müslümanca perspektiften bakışla iyi bir insanda olması arzu edilen değerleri ve uzak durulması istenenleri ifade etmektedir. Şairin önemli görülen bu değerleri, sorumluluk şuuruyla olsa gerek, farklı şiirlerde tekrar tekrar ifade ettiği görülmektedir. Bu tekrarlardaki amacın “değerlerin” kıymetini vurgulamak, bu değerlere sahip olmakla hem dünyada hem âhirette rahat edileceğinin farkındalığını okuyucuda kuvvetli bir şekilde oluşturmak ve bu değerlerin yeni nesillere aktarılmasını sağlamak olduğu söylenebilir.

Tarihte *Cihân Sultânı*, *Muhteşem*, *Büyük Türk* gibi nitelendirmelerle anılsa da incelemeye tâbi tutulan nasihat içerikli şiirlerle nihâyetinde Kânûnî Sultan Süleyman'ın da bir insan olduğu ve insan olmak hasebiyle de duygularının, dertlerinin, pişmanlıklarının, elde edemediği hayâllerinin, hatalarının, korkularının vb. olduğu görülmektedir. Böylelikle de bir sultanın belki de tarihî kitaplara hiç aksetmeyen, gözlerden uzak kalmış yönlerine ışık tutulmuş olmaktadır.

Divandaki şiirlerde dile getirilen dünya hayatının Hz. Peygamber örnek alınarak, âhireti düşünerek ibadetlerde gayretli olunarak, halk içinde Hak'la irtibatlı ve tefekkür ehli olunarak gönülde zikir, dilde tövbe ve dua eksik olmadan; aşk hususunda ise beşerî aşkta takılıp kalınmadan aşk uğrunda çekilen sıkıntıların kişiyi ruhen olgunlaştırdığını düşünüp aşkın sabırlı ve sadakatli yaşanması gerektiği gibi nasihatler, her ne kadar şiirlerin yazıldıkları dönemin şartlarına göre şekillenmiş olsa da bugün için de önemli değerler oldukları ve günümüzde de geçerliliklerini korudukları görülmektedir.

Kaynakça

- AKGÜN, İbrahim (2013), "Kur'an Perspektifinde Tefekkür ve Vasıtaları", *İğdır Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 1, 55-80.
- AKPINAR, Şerife (2014), "Divan Şiirinin Söz Varlığında Yalan", *Turkish Studies*, S. 9/3, 43-78.
- AYDEMİR, Yaşar (2010), "Klasik Şiirimizde Aşk ve Sadâkat", *Turkish Studies*, S. 5/3, 48-62.
- BAYRAM, Yavuz (2015), *Ebednâme Divan Şiiriyle Değerler Eğitimi [Dinî ve Ahlâkî Değerler]*, Samsun: İlkadım Belediyesi Yayınları.
- CANIM, Rıdvan (2012), *Divan Edebiyatında Türler*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2006), "Nasihât", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.32, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 408-409.
- ÇAVUŞOĞLU, Halime (2019), "Dört Asır Dört Şair Bağlamında Divan Edebiyatında Dünya Algısı", *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, S.14, 224-240.
- ÇELEBİOĞLU, Âmil (1998), *Eski Türk Edebiyatı Araştırmaları*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- ÇETİNDAG, Yusuf (2011), *Aşk Üzerine*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit (2013), *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- ERGİNLİ, Zafer (2006), "Temel Tasavvuf Klasiklerinde Dünya Algısına Toplu Bir Bakış", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C. 15, S. 2, 117-181.
- ERSOY, Mehmet Âkif (2013), *Safahât (Tıpkıbasım-Çeviriyazı-Sözlük)*, (Haz. Abdullah Uçman), İstanbul: Çağrı Yayınları.
- GÖRMEZ, Mehmet (2003). "Hz. Peygamber'in Bir Din Tanımı-Bir Hadisin Semantik Tahlili", *Diyanet İlmî Dergi-Peygamberimiz Hz. Muhammed (SAV) Özel Sayı*, Ankara: 331-338.
- GÜFTA, Hüseyin (2010), "Divan Şiirinde Vakt-i Seher", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (Klasik Türk Edebiyatının Kaynakları Özel Sayısı-Prof. Dr. Turgut Karabey Armağanı), 3/15, 93-137.
- GÜFTA, Hüseyin (2011), *Divan Şiirinde Cehalet*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- GÜNDOĞDU, Cengiz (2000), *Bir Türk Mutasavvıfı Abdülmecîd Sivâsî Hayatı, Eserleri ve Tasavvûfî Görüşleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- İBN HAZM (1995), *Güvercin Gerdanlığı*, (Çev. Mahmut Kanık), İstanbul: İnsan Yayınları.
- İZ, Mahir (1990), *Tasavvuf*, İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- KAPLAN (1990), Mahmut, *Hayriyye-i Nâbî (İnceleme-Metin)*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- KAPLAN, Mahmut (2012), *Aşkın Sultanı Muhibbî Kanunî'yi Anlatıyor*, İstanbul: Etkileşim Yayınları.
- KARAİSMAİLOĞLU, Adnan (2019), *Klasik Dönem Türk Şiiri İncelemeleri*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KEMİKLİ, Bilal (2000), *Sun'ullâh Gaybî Divânı İnceleme-Metin*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KELEŞ, Reyhan (2010), "Türk Edebiyatında Nasihat", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 44, 183-209.
- KILIÇ, Mahmud Erol (2013), *Tasavvufa Giriş*, İstanbul: Sufi Kitap.
- KİRAZ, Celil (2016), "Bir Tefsir Problemi Olarak Bütün Varlıkların Allah'ı Tesbîh Etmesi", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15/2, 309-341.
- KÖKSAL, M. Âsım (2013), *Peygamberler Tarihi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Kur'an-ı Kerîm Meâli* (2012), (Haz. Halil Altuntaş- Muzaffer Şahin), Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı.
- KURNAZ, Cemal (1996), *Hayâlî Bey Divânı'nın Tahlili*, İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.
- KURNAZ, Cemal (2011), *Gazeller Arasında*, Ankara: Kurgan Edebiyat Yayınları.
- KUTLUER, İlhan (1994), "Düşünme", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 53-57.
- KUZUBAŞ, Muhammet (2010), "Muhibbî Divanı'nda Aşk Üzerine Teşbihler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.3, S.10, 409-419.
- OKUMUŞ, Mesut (2010), "Kur'an ve Sünnette Dünya ve Âhîret Hayatına Bakış", *Diyanet İlmî Dergi*, C.46, S.1, 119-144.
- ÖZTÜRK, Nuran (2016), *Muhibbî (Kanûnî) Divânı'nda Din ve Tasavvuf*, Adana: Karahan Kitabevi.
- PALA, İskender (2003), *Efsane Güzeller*, İstanbul: LM Yayınları.

- PALA, İskender (2012), *Aşka Dair*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- POLAT, Esmâ (2018), *XVII. Yüzyıl Divanlarında Nasihat*, Doktora Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi.
- SCHIMMEL, Annemarie (2000), *Tasavvufun Boyutları*, İstanbul: Kırkambar Kitaplığı.
- SOYSALDI, Mehmet (1971), "Kur'ân-ı Kerim'e Göre Âhret İnancı," *Diyanet İlmî Dergi*, C.37, S. 4, 59-76.
- ŞENTÜRK, Atilla (2016), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C.1, İstanbul: Osmanlı Edebiyat Araştırmaları Merkezi.
- ŞENTÜRK, Atilla (2017), *Osmanlı Şiiri Kılavuzu*, C.2, İstanbul: Osmanlı Edebiyat Araştırmaları Merkezi.
- ŞUBBER, S. Abdullah (2014), *Ahlak*, (Çev. Ebuzer Turan), İstanbul: El-Mustafa Yayınları.
- TUNÇ, Cihad (1981), "Tövbe Hakkında Bazı Meseleler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C.24, S.1, 389-412.
- ULUDAĞ, Süleyman (1994), "Dünya", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C.10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 22-25.
- ULUDAĞ, Süleyman (2012), *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Kabcacı Yayıncılık.
- ULUDAĞ, Süleyman (2015), *Hayata Sûfî Gözüyle Bakmak İnsan-İslâm-İrfan*, İstanbul: Dergâh Yayınları.
- ULUSOY, Kadir ve Bülent Dilmaç (2014), *Değerler Eğitimi*, Ankara: Pegem Akademi.
- UZUN, Mustafa (1991), "Aşk", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C.4, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 18-21.
- YAMAN, Ertuğrul (2012), *Değerler Eğitimi-Eğitimde Yeni Ufuklar*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- YAVUZ, Kemal ve Orhan Yavuz (2016), *Muhibbî Dîvânı Bütün Şiirleri*, İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları.
- YILMAZ, Kâmil (2012), *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul: Ensar Yayınları.
- YİĞİT, Yaşar vd. (2011), *Kur'an'dan Öğütler 2*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- ZÖHRE, Armağan (2015), "Muhibbî Dîvânı'nda Dinî Terim ve Kavramlar", *Sosyal Bilimler Dergisi*, C.5, S.9, 66-100.